

FANNY DJINDJIHAŞVILI

**ANTIM
IVIREANUL
càrturar umanist**

junimea

FANNY DJINDJIHAŞVILI

ANTIM IVIREANŪL — CĂRTURAR UMANIST

FANNY DJINDJIHAȘVILI

ANTIM
IVIREANUL

cărturar umanist



EDITURA JUNIMEA • IAȘI • 1982

PREFAȚĂ

Către începutul domniei lui Constantin Brâncoveanu, a venit în țara noastră ca „meșter de tipare“ un tânăr georgian pe nume Andrei. Se știu puține lucruri în legătură cu viața și formația sa onterioară. Este sigur că, în afară de meșteșugul rar și alit de căutat al imprimeriei, el cunoștea câteva limbi străine (gruzina maternă, greaca, turca, probabil araba și italiana), gravura, sculptura și pictura. Trebuie să fi fost un tânăr cu viață bună și învățat, de vreme ce a fost de îndată adoptat de cele mai înalte cercuri ale culturii românești. Călugărit sub numele de Antim, ajuns la cele mai înalte ranguri ecleziastice, el a rămas în istoria culturală și politică a noii sale patrii sub numele de Antim Ivireanul. Dar, în afară de valorcasele sale contribuții la făurirea românei literare și a literaturii noastre noi, în afara operei de artist și tipograf, în afara calităților de patriot, îndrumător spiritual și om politic, identificat pînă la moarte cu idealurile poporului român, Antim a avut și meritul de a fi durat o punte de cunoaștere reciprocă prețuire și prietenie între gruzini și români.

Poporul gruzin era, fără îndoială, prezent în conștiința românească a secolelor XVII—XVIII prin informații mijlocite de cultură și schimburi economice. Se știa la noi despre accasle țară din răsăritul Europei, din îndepărtatul Caucaz, cu o creație spirituală originală, cu oameni viteji, iubitori de libertate, cu artiști și meșteșugari iscusiți. Călători, negușători, în peregrinările lor sau în înfălțirile din marile centre ale Europei Orientale, au transmis informații care se adăugau celor din vechile noastre cărți. Dar, prin Antim Ivireanul, aceste însușiri ale gruzinilor au fost exemplar dovedite contemporanilor săi români care au prețuit, desigur, și mîndria cărturarului de a-și evidenția originea prin chiar numele său. El a favorizat legăturile dintre cele două patrii ale sale prin trimiterea la Tbilisi a unui ucenic, Mihail, fiul lui Ștefan, care a întemeiat acolo o tiparniță în limba gruzină și a scos de sub teascuri cărți frumoase, la porunca regelui Vahlang al VI-lea. În felul acesta, el a prilejuit și compatrioților săi gruzini o îmbogățire a cunoștințelor despre poporul român, cultura, viața, luptele și idealurile sale.

Prin Antim, au fost lărgite temeiurile unei durabile prietenii, care leagă pînă azi cele două popoare.

Cartea de faţă este fructul acestei opere îndelungate de cunoaştere reciprocă româno-gruzină şi ultimul document al ei. Fanny Djindjihaşvili s-a consacrat de mult alcătuirii unui portret gruzin al lui Antim Ivireanul, continuînd eforturile altor specialişti din Tbilisi în istoria culturii. Pentru ducerea la bun sfîrşit a cărţii de faţă, autoarea se recomandă prin buna sa pregătire privind trecutul românesc şi gruzin, demonstrată prin studiile publicate pe această temă şi prin biografia lui Antim Ivireanul, apărută la Tbilisi în 1970.

Fără îndoială, reconstituirea personalităţii lui Antim este un efort ştiinţific întemeiat, în primul rînd, pe cercetarea activităţii marelui cărturar în Ţara Românească şi reliefată prin contribuţiile a numeroşi specialişti români şi străini de la Nicolae Iorga, Emile Picot şi Mario Ruffini pînă la Aurelian Sacerdoţeanu, Radu Albalaşi Gabriel Ştrempel. În stadiul actual al cercetărilor, perioada gruzină a vieţii lui Antim, familia lui, mediul în care s-a născut şi a ucenicit rămîn încă necunoscute. Dar nu-i mai puţin adevărat că specialiştii, ca şi marile public române vor citi cu interes deosebit cartea de faţă pentru calitatea ei singulară pe care numai un autor din Georgia i-o putea conferi, şi anume: imaginea pe care viaţa şi opera marelui cărturar o proiectează pînă astăzi în conştiinţa naţiunii din care se trage.

Această imagine o aflăm bogată în nuanţe, autentică, deplin evocatoare în această carte. Fanny Djindjihaşvili a ştiut să-l așeze pe Antim în ambianţa culturală în care a trăit, a gîndit, a creat, şi în felul acesta ne demonstrează că, odată cu portretul cărturarului, cultura românească însăşi a fost proiectată cu realizările ei din secolele al XVII-lea — XVIII-lea în conştiinţa gruzină. Informaţiile privind mediul cultural ivirean din aceeaşi epocă ne permit să închipuim notele exotice ale scriitorului şi artistului, pe care-l păstrăm în minte numai în veşmîntul şi cu trăsăturile sale româneşti.

Cu aceste merite oferă autoarea publicului românesc această carte, care se înscrie ca o nouă şi valoroasă contribuţie la propăşirea prieteniei şi coope-

VIRGIL CÂNDEA

CUVÎNT ÎNAINTE

„De cîte ori va voi cineva să deschidă cartea suvenirurilor literare ale nației române, numele lui Antim tipograful se va prezenta cu onoare printre cele dintii. Istoria propășirii noastre naționale îl va aminti în veci cu laude și-i va acorda în tot timpul glorioasele prerogative ce se dau acelor care știu a se pune în capul luminării unui popor“ — scria Alexandru Odobescu¹.

Alături de sărbătorirea lui Nicolae Bălcescu, Dimitrie Bolintineanu, Alecu Russo, Nicolae Filimon, Anton Pann, organizația Națiunilor Unite pentru Știință și Cultură U.N.E.S.C.O. a cuprins în filele calendarului său din 1975 și aniversarea a 325 de ani de la prezumtiva naștere a lui Antim Ivireanul. După numai un an, a urmat comemorarea a 260 de ani de la moartea tragică a acestui luminător al poporului român, scriitor și tipograf, umanist, propovăduitor al poporului în vremuri de adinci frământări sociale, cînd în Țara Românească, ca pretutindeni în Europa, începuse să bată vîntul revendicărilor naționale și sociale pentru dreptate, libertate și frăție. Lucrarea se dorește o pioasă rememorare a acestei personalități, în vederea unei largi cunoașteri și popularizări a vieții și operei sale. Figură de eminent cărturar, personalitate complexă, care s-a identificat pe deplin cu năzuințele poporului din patria de adopțiune, Antim Ivireanul

¹ Al. Odobescu, *Cîteva ore la Snagov*, în „Opere alese“, II, 1941, p. 282.

s-a situat în fruntea valorilor culturale din epoca brîncovenească, iar opera sa, cercetată tot mai mult azi, relevă caracterul progresist și profund patriotic al unei activități prodigioase.

Dorința lui nestrămutată de a vedea neamul românesc liber și independent a plătit-o cu prețul vieții. Activitatea multilaterală a lui Antim Ivireanul s-a desfășurat în condițiile apăsătorului jug al tiraniei și exploatării turcești, la care s-au mai adăugat sărăcirea țării de biruri și corvezi, învrăjbirea între boieri și jugul robiei țăranilor. „În timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu, într-o epocă scurtă, dar semnificativă pentru trecutul cultural, cînd a activat Antim Ivireanul, Țara Românească se afla prinsă în jocul diplomatic al marilor puteri europene, îndeosebi al celor înconjurătoare, ale căror interese politice și religioase contradictorii se încrucișau și se ciocneau pe teritoriul ei” — remarca I. Rămureanu¹.

Tipograf neîntrecut, scriitor dăruit cu un talent literar surprinzător, cel dintîi reprezentant de valoare al genului oratoric la români, iscusit traducător și editor, caligraf și xilograf, sculptor și zugrav, jurist și miniaturist, Antim Ivireanul a parcurs „cursus honorum” al vremii sale, situîndu-se printre autorii primelor manifestări creatoare, alături de principii cînturari Neagoe Basarab și Dimitrie Cantemir, de cronicari, de stolnicul Cantacuzino, de Olahus și spătarul Milescu, de mitropoliții Varlaam și Dosoftei.

F. Dj.

¹ I. Rămureanu, *Antim Ivireanul, luptător pentru ortodoxie*, B.O.R. LXXXIV, 1956, nr. 8—9, p. 831.

GRUZIA ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

Poporul gruzin este un popor de străveche cultură. Așezate în antichitate pe teritorii ce se întindeau pe țărmul estic al Mării Negre, populațiile colhilor și iberilor se află sub influența grecilor, toți marii istorici ai acestora, începînd de la Hesiod și continuînd cu Xenofon, Herodot și Strabo, dîndu-ne informații despre cultura lor materială și spirituală.

Cuceririle romane fac ca, începînd din sec. I î.e.n., teritoriile transcaucaziene să intre în sfera de influență a Imperiului Roman. Devenită, în secolele I—II e.n., o arenă de veșnice lupte între romani și parți, provincia iberică (Chartli) se detașează dintre ele într-un stat independent, pe care împăratul Traian și mai apoi toți urmașii săi țin să-l aibă drept aliat, acordîndu-i un statut favorizant.

Acest fapt a făcut posibilă afirmarea aici, la începutul secolului al IV-lea¹, a creștinismului, care în acel moment era deja consacrat ca religie oficială a Romei. Creștinismul a permis dezvoltarea de relații culturale cu Europa. Gruzia devine membră cu drepturi egale a comunității creștine de Răsărit. Ea aduce prin reprezentanții ei prințul Bakur, Petre Iverul (Dionisie Areopagitul), Zahari Chartveli, Ioane Petridzi, Micael Modrekeli o contribuție de preț la marea sinteză de idei care a intrat în gîndirea filozofică și culturală universală sub numele de cultura orientului creștin.

Elementul georgian, ca și cel armenesc sau slavon vor juca, la fel ca și cel românesc, un rol important în crearea literaturii creștine de limbă greacă.

¹ Regele Mirian primește botezul în anul 337.

În secolul al VII-lea, izgonirea perșilor din Transcaucasia — pe care o țineau ocupată încă din secolul al V-lea, de către regele bizantin Iracli, care-i învinge într-un șir de bătălii — accelerează procesul de apropiere a populațiilor din estul și vestul Gruziei.

În secolele al VII-lea—XI-lea feudalismul se consolidează, favorizând dezvoltarea unei culturi naționale originale. Arhitectura, scrierea și literatura cunosc o dezvoltare impetuoasă. Cel mai avansat sub raport economic și cultural devine acum principatul Tao-Clardjetia, ai cărui conducători se află în fruntea tuturor formațiunilor statale gruzine. În vremea lui David al IV-lea Constructorul (1089—1125), Gruzia devine un stat puternic centralizat.

Sub urmașii lui David al IV-lea, monarhia feudală gruzină continuă să se dezvolte, pentru ca sub domnia strănepotei acestuia, împărăteasa Tamara (1184—1253), Gruzia să devină statul cel mai puternic din Asia Mică, care în urma a numeroase victorii repurtate asupra statelor musulmane vecine, la începutul secolului al XIII-lea, își întindea stăpânirea sau avea în dependență vaste teritorii ale Caucazului de Nord, Transcaucaziei răsăritene, țărmului sudic al Mării Negre, întregii Armenii, cu o populație totală de vreo 12 000 000 de locuitori.

Acum cultura paleogruzină atinge apogeul. Înflorirea gândirii filosofice se leagă de numele lui Arseni Icaltoeli și Ioane Petridzi, care, alături de impecabile traduceri din filosofii greco-bizantini, scriu tratate de filozofie originale. Tot acum se dezvoltă literatura istorică. În secolul al XII-lea, scrierile a diferiți istorici sînt reunite într-un codice intitulat „Cartlis Tšovreba“.

Alături de tradițiile proprii, cultura elină și cea bizantină sînt bogat reprezentate în Gruzia, la fel ca și cea arabă și persană. Circulația pe aria culturală se face în sens biunivoc, elementul gruzin influențînd și el organic arta bizantină și persană.

Invazia horezmilor din 1225—1228, iar apoi cucerirea Gruziei de către mongoli, în 1230—1231, distrug economia Gruziei și unitatea ei politică, anihilîndu-i dezvoltarea. În prima jumătate a secolului al XIV-lea, Gheorghei al V-lea Magnificul a reușit să îmbunătățească situația economică

a țării, redându-i prestigiul de odinioară. Dar în 1386 — 1403, ea este călcată în opt rînduri de Tamerlan și nu mai reușește secole întregi să revină la situația dinainte. Populația se rărește simțitor, activitatea economică slăbește, nivelul de cultură scade. Refacerea nu era posibilă, întrucît în secolele următoare poporul gruzin a avut de luptat împotriva a tot felul de expansiuni străine. Căderea Bizanțului a agravat și mai mult această stare. Decadența a dus și la dispariția unității politice, țara divizîndu-se în principatele Caheti și Cartli, în partea ei răsăriteană, și Imereti, în partea apuseană. De aceasta din urmă s-au separat voievodatele Abhazia, Guria, Megreli. Sudul Gruziei — Samțhe-Saatabago — constituia un voievodat independent.

Începînd din secolul al XVI-lea țara se transformă într-un teatru de lupte înverșunate între Turcia și Iran, care doreau s-o supună total. Poporul gruzin s-a împotrivit cu înverșunare și unora și altora. Mii de gruzini au pierit în cursul invaziilor.

Deși au fost și perioade în care conducătorii principatelor și voievodatelor au izbutit să îmbunătățească starea țărilor lor, Gruzia s-a aflat mereu într-o situație foarte grea.

În prima jumătate a secolului al XVII-lea, Cartli și Caheti au fost prinse în lupte grele împotriva kizilbaşilor¹ șahului Abas I, care plănuia exterminarea fizică totală a gruzinilor și colonizarea țării cu populații turce. Numeroși gruzini au înseris pagini de vitejie în lupta împotriva Iranului. Printre aceștia, conducătorul de oști Gheorghi Saakadze, principele Cahetiei-Teimuraz I, care a fost și un mare poet, principele Cartliei-Luarsab. Mulți gruzini au fost strămutați forțat în Iran, unde s-au statornicit în diverse grupuri etnice: fereidani, horasmi, șadanberați.

În urma acestor lupte sîngeroase, iranienii au fost siliți să dea înapoi.

Principii gruzini au fost constrînși în repetate rînduri, să recunoască vasalitatea principatelor lor față de Iran și Turcia. Astfel, din 1518 Caheti și Cartli capătă statutul de „Mulk — și — moorus“, ceea ce însemna că era socotit un teritoriu privilegiat în sensul că principele său era suveran pe pă-

¹ Războinici iranieni cu turbane roșii.

mînturile sale, dar pentru a se urca pe tron trebuia să primească investitura şahului Iranului, să pornească în campanii cu soldații săi la cererea acestuia și să plătească bir.

Partea apuseană a Gruziei a intrat în sfera de influență a Turciei, care a cucerit în secolul al XVI-lea principatul Samțhe-Saatabago, transformîndu-l în pașalic. Islamul a impus modul de viață și obiceiurile turcești. Astfel, unul din cele mai dezvoltate principate gruzine își vedea amenințată existența națională. În afară de aceasta, el devenea o bază de atac pentru cucerirea Gruziei apusene, care în secolul al XVII-lea se afla într-o stare de extremă decadență.

Procesul de dezmembrare în principatele Imereti și voievodatele Megreli, Abhazia și Guria continuă să se adîncească. Se formează definitiv voievodate separate. Dintre acestea se întărește în mod deosebit Megreli, al cărui principe Levan al II-lea Dadiani (1611—1657) încearcă să reunească sub sceptrul său întreaga Gruzie apuseană.

Neîncetatele războaie dintre principat și voievodate ruinează țara și îi slăbesc puterea politică. Ea cade tot mai mult sub influența puternicilor săi vecini musulmani. În secolul al XVII-lea, Abhazia, Megreli, Guria, iar mai apoi și Imereti plătesc bir Turciei. Dealtfel, înșiși feudații erau cei care contribuiau la întărirea stăpînirii turcești, chemînd-o în ajutor în cursul nesfîrșitelor lupte ce se dădeau între ei. Astfel turcii au reușit să pună mîna pe cetatea Kutaisi.

La mijlocul secolului, în Gruzia apuseană izbucnește o puternică răzmeriță. Lipsa unei puteri centralizatoare îi ajută pe stăpînii feudali să pună mîna pe pămînturile principilor și pe cele țărănești, să desființeze episcopatele, ocupînd pămînturile acestora. Tot acum începe vînzarea gruzinilor, în special a țărănilor, în afara hotarelor țării. Bandele de negustori de oameni hălăduiesc nu numai la granițe, ci chiar în centrul țării, unde se instalează nesiguranța și domina bunului plac. Creșterea exploatării îi aduce pe țărani într-o stare jalnică. Epidemiile își fac loc, pustiind totul.

Chiar și în această epocă, de decadență totală, în Gruzia apuseană se mențin însă elemente de cultură național-religioasă, fapt consemnat în cronicile misionarilor catolici, care își intensificaseră activitatea prin acele locuri. De la italianul De Castelli ne-a rămas o înfățișare amănunțită

a traiului și moravurilor epocii, ca și o descriere a curții lui Levan al II-lea Dadiani'.

În a doua jumătate a secolului, are loc o întărire a puterii principatului Cartli, pe al cărui tron se urcă, în 1658, Vahtang al V-lea (Șah Abaz), din neamul Bagrationilor.

Englezul D. Lang îl descrie pe Vahtang al V-lea ca pe un „om plăcut la chip, bun conducător de oști, experimentat diplomat și un agreabil interlocutor”². Grație darurilor sale, el devine o figură remarcabilă nu numai în ținutul transcaucazian, ci și în cuprinsul marelui imperiu iranien. El reușește să scoată principatul Cartli din starea de ruină și introduce o serie de legiuiri noi și avansate. Sub domnia sa, misionarii catolici își intensifică activitatea. În deceniul al 8-lea, la Tbilisi ia ființă o misiune a ordinului Capucinilor. Având conștiința clară a faptului că numai o Gruzie unită își poate cuceri independența față de Iran și Turcia, Vahtang al V-lea întreprinde o serie de tentative de a uni țara, tentative soldate cu oarecare succese. Astfel, el urcă pe fiul său Arcil pe tronul Cahetiei, dar în urma complicării situației politice, acesta este silit să părăsească Caheti în anul 1675. Activitatea politică a lui Vahtang al V-lea stârnește nemulțumiri în Iran. În 1676, el moare în drum spre Ispahan, unde fusese chemat pentru a i se cere socoteală. La tronul Cartliei se urcă fiul său cel mare, Gheorghi al XI-lea.

Gheorghi al XI-lea este, la rîndul lui, o mare personalitate: iscusit conducător de oști și un om înzestrat cu o deosebită tărie fizică și spirituală. În 1688, poporul Cahetiei îi cere să alunge din Caheti pe guvernatorul iranien. El este gata să ia această cerere drept pretext spre a-și atinge țelul de unificare a Gruziei apusene. Dar își atrage nemulțumirea șahului Suleiman, care trimite trupe, instalînd în același an pe tronul Cartliei pe principele Iracli I, nepotul lui Teimuraz I, principele Cahetiei, care trece la mahomedanism. Gheorghi I, refugiat în Gruzia apuseană, speră într-o revenire la tronul Cartliei și continuă să lupte pentru el. Prilejul favorabil se ivește în 1696.

¹ Don Christoforo De Castelli, *Relazione e Album dei schizzi sulla Georgia del secolo XVII*, Tbilissi, 1976.

² D. Lang. *The last Years of Georgian Monarchy*.

Iracli I se discreditase total : nu-și cunoștea poporul și țara. Situația internă se agravase în imperiul întemeiat de șahul Abaz, care amenința să se dezmembreze. În aceste condiții, la curtea șahului s-a hotărât să fie folosită vitejia și iscusința militară a gruzinilor, pe care cercurile diriguitoare ale Iranului o prețuiau dintotdeauna. Apelînd la serviciile lor de soldați destoinici, ei distrăgeau, în același timp, pe cele mai înzestrate căpetenii ale gruzinilor din mișcarea antiiraniană ce avea loc în interiorul propriei țări. În virtutea acestui fapt, mulți gruzini dețineau funcții înalte în armata iraniană, fapt ilustrat de D. Lang printr-o multitudine de exemple, în cartea sa mai sus citată, în care afirmă că, în cursul secolului al XVII-lea, în armata iraniană serveau de la 8 000 pînă la 40 000 de gruzini.

Gruzinii ocupau slujbe de seamă și în administrație, bucurîndu-se de respect și autoritate, astfel încît un misionar francez ce călătorea în secret prin Iran, cu veșminte gruzine, a fost tratat cu respect.

În viața culturală a Iranului, gruzinii s-au manifestat plenar, dînd în secolul al XVII-lea pe poeții Kaihosro-han, Zeinal-beg, Zurab-beg, pe pictorii Disabadari, Siaoș-beg și alții.

Talentele militare unanim recunoscute ale lui Gheorghi al XI-lea l-au determinat pe șah să facă pace cu el. Totodată, șahul sacrifică pe Iracli I, care îi era fidel, redînd tronul lui Gheorghi al XI-lea. Acesta din urmă este chemat la Ispahan în 1696, dar, deși fusese întărit pe tron, nu mai este trimis înapoi în Gruzia, ci numit guvernator general al provinciei Kirman. Ca locțiitor al său la comanda trupelor este numit fratele său Levan. În acest timp, în Gruzia domnea fratele lui Levan — Vahtang, sub numele de Vahtang al VI-lea. Gheorghi și Levan au eliberat cîteva provincii de popoarele învecinate, care le atacaseră. Mulțumit de serviciile lui Levan, șahul îl numește, drept răsplată, Divan-beg (consilier), iar pe fiul său Kaihosro îl face prefect de Ispahan.

Aflînd de moartea lui Gheorghi al XI-lea, ucis mișelește în cursul unor lupte în 1709, șahul îl cheamă la el pe Kaihosro, al cărui tată Levan murise în același an, numindu-l principe al Cartliei și „amirspasalar“ (mare comandant de oști). Dar, deși numit principe, Kaihosro n-a plecat, pînă

În 1711, în Cartli, la cîrma căruia continua să se afle principele Vahtang, care îi trimise 1 500 de călăreți gruzini.

Gruparea antigruzină aflată în preajma șahului a încercat să-l împiedice pe Kaihosro să organizeze o nouă expediție în provinciile răsculate. Cu toate acestea, Kaihosro a reușit inițial să obțină importante succese militare. Dar din cauza trădărilor și dezertărilor din rîndurile iranienilor a fost înfrînt, căzînd eroic, la 26 octombrie 1711, pe cîmpul de bătaie.

Singele vărsat de gruzini pentru interesele Iranului a dat Cartliei un răgaz în care nu a cunoscut invazii din partea acestuia.

După moartea lui Gheorghi al XI-lea și a lui Kaihosro Cartli a fost cîrmuit de Vahtang, locțiitor între 1705 și 1712, și principe între 1716 și 1722. Venit în fapt la cîrma statului încă din 1703, Vahtang începe o luptă energetică pentru restabilirea ordinii și prosperității în Cartli. Bogata sa activitate se răsfrînge binefăcător asupra tuturor domeniilor vieții de stat și sociale. El începe prin a restaura legiuirile încălcate sub domnia lui Iracli I, înlăturînd pe oamenii acestuia și readucîndu-i în drepturi pe partizanii lui Gheorghi al XI-lea.

Apoi, începe să acorde tot sprijinul său bisericii, luînd inițiativa convocării unui sinod, care alege drept cap al bisericii pe fratele său Domenti ; aceasta duce, desigur la întărirea puterii proprii.

Vahtang a depus multe stăruințe pentru reîntoarcerea țăranilor băjenii în timpul domniei lui Iracli, așezîndu-i în sate demult pustiite din regiunile : Kvișheti, Trialeti Gudjareti.

Sub domnia sa s-a desfășurat o vastă operă de construcție. Palate noi au fost zidite la Tbilisi, Gori și Kodjori, precum și karavanseraiuri la Tbilisi. Drumuri și poduri au fost reparate, iar canalele de irigații reconstruite, permițîndu-se, dezvoltarea agriculturii. Treptat viața economică a Cartliei începea să devină înfloritoare. Păstoritul a cedat locul agriculturii intensive. Au crescut suprafețele plantațiilor de bumbac, ale culturilor de dud pentru creșterea viermilor de mătase și ale viilor.

Veniturile statului au crescut, iar circulația monetară a fost reglementată. Prosperitatea generală a Cartliei s-a re-

flectat asupra dezvoltării oraşului Tbilisi, care a devenit un centru comercial şi meşteşugăresc important, cu peste 200 000 de locuitori.

Astfel Cartili a ajuns cu mult înaintea tuturor celorlalte provincii gruzine la începutul secolului al XVIII-lea, atât în ceea ce priveşte densitatea populaţiei, cât şi starea economiei. Un rol important a jucat în această privinţă reglementarea dreptului civil şi privat de către Vahtang, care a întocmit, cu ajutorul marilor feudali şi al feţelor bisericeşti, codul de legi „Djuli“. În vederea redactării lui, Vahtang a adunat şi a utilizat numeroase monumente de drept vechi gruzine, precum şi străine (precepte biblice, legi greceşti, armenesti). Tot datorită străduinţelor sale a fost elaborat un alt monument al legislaţiei gruzine: „Dastur — lamali“, care reprezenta legea fundamentală a statului.

Întocmite pentru Cartli, legiuirile lui Vahtang au fost recunoscute şi în celelalte regiuni ale ţării. Ele au fost apreciate în mod deosebit de specialiştii europeni¹.

Vahtang a acordat o atenţie deosebită dezvoltării culturii naţionale, înfiinţând o comisie de învăţaţi care să întocmească o istorie a Gruziei, sub conducerea lui Beri Ignataşvili. Depunând o vastă activitate, această comisie a întocmit o istorie a Gruziei de la începutul secolului al XIV-lea până în secolul al XVII-lea. Din această şcoală de vestiţi învăţaţi făcea parte şi fiul lui Vahtang, principele Vahuşti, strălucit istoric şi geograf. Mindria acestei pleiade de mari învăţaţi era preceptorul lui Vahtang, Sulhan-Sabba-Orbeliani mare lexicograf, savant, poet, fabulist, diplomat şi bărbat de stat remarcabil. Dicţionarul explicativ întocmit de el constituie şi astăzi un tezaur al limbii gruzine.

Printre măsurile de ordin cultural luate de Vahtang se cuvine amintită, în primul rând, întemeierea primei tipografii gruzine din Gruzia. Aici a fost tipărită, în 1712, monumentală carte a literaturii gruzine „Vephis Tkaosani“, cu comentarii scrise de însuşi Vahtang, care era deopotrivă istoric, poet, traducător şi critic.

Rodnica activitate a principelui locţiitor Vahtang a fost întreruptă în urma morţii lui Kaihosro, în 1711, când a pornit

¹ V. Joseph Karst. *Code Georgien du roi Vahtang VI*, Strassbourg, 1934, 37.

spre Iran cu speranța că șahul îi va consolida poziția de principe pe tronul Kartliei. Dar au început să acționeze marii feudali, ca și șefii garnizoanelor persane din Gruzia, cărora Vahtang nu le era pe plac. Șahul a cerut acestuia să treacă la mahomedanism, lucru pe care Vahtang l-a refuzat. Drept urmare, șahul numește pe tronul Cartliei pe fratele său Iesse, care trece la mahomedanism, reținându-l pe Vahtang, de fapt, ca prizonier.

Spiritele înaintate ale înaltei societăți gruzine au depus toate străduințele spre a obține eliberarea lui Vahtang. Sulhan-Saba-Orbeliani, care trecuse la catolicism, a întreprins în acest scop o călătorie în Europa în 1713. El s-a făcut mesagerul înaltelor cercuri oficiale ale țării sale, care doreau o alianță cu biserica catolică și cu Franța, punându-și speranța în protecția din partea acestora. A fost primit cu mari onoruri de Papa de la Roma și de Ludovic al XIV-lea. Manierele sale alese au produs o impresie deosebită la curtea Regelui-Soare, dar n-a reușit să primească nici un sprijin real. Dezamăgit, Vahtang a fost silit să treacă la mahomedanism.



VIAȚA LUI ANTIM IVIREANUL

În trecutul îndepărtat, în mai multe țări ale lumii (Siria, Palestina, Grecia, Bulgaria) au existat focare de cultură georgiană, care au jucat un rol important în dezvoltarea și răspîndirea ei.

Reprezentanți ai filozofiei și culturii georgiene, ca: Petre Iverul (Dionisie Areopagitul), Gheorghe Atoneli, Ioane Petridzi, Grigol Bacuriani și mulți alții au dus faima țării departe de granițele ei.

Un loc deosebit printre marii oameni de cultură de origine georgiană, a căror activitate s-a desfășurat pe meleaguri străine, îi aparține lui Antim Ivireanul, căruia georgienii îi spun Antimoz Iverieli (după vechea denumire a Georgiei — Iberia sau, grecește, Iviriă), eminent cărturar, tipograf, scriitor ctitor și miniaturist din secolele al XVII-lea — al XVIII-lea, pentru care Țara Românească a devenit a doua patrie și căreia i-a consacrat toată energia și viața sa.

După cum am relatat mai sus, în secolul al XVII-lea Georgia a devenit arena de luptă a două state inamice — Persia și Imperiul Otoman, care urmăreau același scop: acapararea Georgiei și nimicirea poporului georgian.

Dușmanii devastau orașele și satele, vindeau tineri și fete georgiene în Turcia și în alte țări ale Orientului Apropiat, în sclavie.

În această perioadă, de grele încercări pentru poporul georgian, perioadă tulbură a istoriei Georgiei, vicisitudinile sorții l-au aruncat pe tânărul Antim (Andro) departe de țara sa și, după un timp destul de îndelungat, a ajuns în Țara Românească (Valahia).

Furtunile care au trecut peste patria lui Antim i-au șters urmele copilăriei — nu avem date precise despre familia sa. Dar puținele informații care au ajuns pînă la noi atestă că era georgian de origine. În primul rînd, Antim însuși iscălea Ivireanul, Antim din Iviria. Și, totuși, unii cercetători de seamă nu erau siguri de originea lui Antim. Căutînd să elucideze lacunele din biografia marelui cărturar, au emis diferite păreri, uneori chiar contradictorii, care astăzi nu mai sînt valabile.

N. Iorga înclina să creadă că Antim s-a născut dincolo de Marea de Azov¹, deși mai tîrziu afirma că Antim se trăgea din Iviria-Georgia, dintr-un neam cu o străveche cultură.

Al. Odobescu îl considera născut în sudul Dunării, călugărit la mănăstirea Ivir de la Athos².

Mitropolitul Athanasie Mironescu³, Gh. Enăceanu-Craioveanu⁴ ș.a., erau de părere că Antim a venit în copilărie în Moldova, unde a viețuit vreme îndelungată.

Episcopul Melhisedec al Romanului, fost membru al Academiei, a atras prima dată atenția asupra lui. El amintea că Antim era georgian, că s-a născut în Caucaz, și anume în Iberia sau Iviria (denumirea grecească), de aceea el însuși iscălea Ivireanul. Melhisedec⁵ amintea că Antim cunoștea mai multe limbi, în primul rînd limba lui maternă — georgiana. G. Ștrempele⁶ subliniază că studiul lui Melhisedec rămîne valabil și astăzi, în părțile lui esențiale.

Alți cercetători, din secolul trecut și pînă în zilele noastre, români și străini, cum au fost: prof. P. Haneș, I. Bianu,

¹ N. Iorga, în *Istoria literaturii române, sec. XVIII*, vol. I, București, 1910, nota 1, p. 419.

² Al. Odobescu, *Cîteva ore la Snagov*, Revista română, II, 1862, p. 402.

³ At. Mironescu, *Sfînta episcopie a eparhiei Rîmnîcului — Noul Severin în trecut și acum*, București, 1906., p. 86.

⁴ *Condica sfîntă*, publicată de Gh. Enăceanu, vol. I, București, 1866, p. 100.

⁵ Antim Ivireanul, *Predice făcute pe la praznice mari de Antim Ivireanul, mitropolitul Ungrovlahiei*, 1709—1716. Publicitate de prof. I. Bianu, cu notițe biografice de episcopul Melhisedec, București 1886, p. XV; cf. *Didahiile șinute în Mitropolia din București de Antim Ivireanul, mitropolitul Ungrovlahiei 1709—1716*, publicate și corectate de Constantin Erbiceanu, cu notițe biografice de episcopul Melhisedec, București, 1888, p. XX.

⁶ G. Ștrempele, *Antim Ivireanul*, în *Analele Academiei R. S. România*, anul 100 (1966), seria IV, vol. XVI.

N. Dobrescu, P. Constantinescu-Iași, D. Bogdan, Emile Picot, Mario Ruffini și mulți alții nu mai pun la îndoială originea georgiană a lui Antim.

P. Constantinescu—Iași¹ afirmă : „Antim (Andro) s-a născut în Iveria, de unde a fost răpit și vândut în sclavie de turci... Antim, fiul poporului georgian, mare patriot...”

D. Bogdan² notează : „Este cunoscut numai că era fiul lui Ion și al Mariei, și provenea din Iveria (denumirea clasică a Georgiei ...). Profesorul italian Mario Ruffini³ remarcă același lucru : „Fiul lui Ioan și al Mariei este născut în Georgia ; denumirea clasică este Iveria, de aici și numele de Ivireanul”. Savantul francez Emile Picot⁴ scrie : „Antim Ivireanul nu uita să amintească în nici o lucrare originea sa georgiană... Deși georgian de neam, Antim s-a legat cu tot sufletul de a doua sa patrie, cu care s-a identificat complet...”.

În ceea ce privește izvoarele georgiene din trecut, cele mai multe privind istoria tipografiei (Kvashadze, Gordeziani, A. Hahanașvili, Z. Cicinadze), ca și cele contemporane (K. Șarașidze, G. Leonidze, Ș. Kurdghelașvili), iar în ultimii ani cele două monografii privind activitatea multilaterală a lui Antim aduc date care demonstrează originea sa georgiană^{5, 6}.

În Georgia, Antim a fost amintit îndeosebi în legătură cu istoria tiparului, dar originea georgiană a lui Antimoz (cum îl numesc georgienii) nu s-a pus niciodată sub semnul întrebării. O dovadă în plus că Antim e georgian o găsim

¹ P. Constantinescu-Iași, *Legăturile culturale româno-ruse în trecut*, Editura Academiei R.P.R., 1954, p. 176.

² D. Bogdan, *Viața lui Antim Ivireanul*, în B.O.R., XXIV, N. 8—9, 1956, p. 679.

³ Mario Ruffini, *Il metropolita valacco Antim Ivireanul (1716)*, în : „Oikumenikon” (Roma), 1966, vol. III, p. 357—398.

⁴ Emile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur l'imprimeur Anthime d'Ivir, métropolitain de Valachie*, în *Nouveaux Mélanges Orientaux. Mémoires, textes et traductions publiés par les professeurs de l'Ecole spéciale des langues orientales vivantes, à l'occasion du VII^e. Congrès international des orientalistes réunis à Vienne (septembre 1886)*. Paris, 1886, p. 513—560.

⁵ Fanny Djindjihașvili *Antimoz Iverieli*, Literatura da helovneba, Tbilisi, 1967 (în limba rusă).

⁶ O. Gvincidze, *Antim Iverieli*, Tbilisi, Meșniereba, 1973 (în limba georgiană).

în cartea tipărită în limba arabă, unde Antim iscălește *Gurdji*, ceea ce înseamnă georgian.

Se cuvine subliniat faptul că Antim însuși folosește orice ocazie pentru a aminti că era străin în Țara Românească. Chiar și în scrisoarea către Constantin Vodă Brîncoveanu, din 13 ianuarie 1712 (punctul 92), Antim nota: „Eu sînt străin în țara asta și nu se cădea să fiu mitropolitul țării”. În Buletinul oficial al Patriarhiei românești, în *Titulatura mitropoliților*, citim de asemenea: „Succesorul mitropolitului, Teodosie, cunoscutul mitropolit Antim Ivireanul, aproape întotdeauna amintește de originea sa georgiană”.

Considerăm că această problemă, a originii lui Antim, este absolut clară, din moment ce secretarul lui Constantin Brîncoveanu, Anton Maria del Chiaro, contemporan cu Antim, care l-a cunoscut îndeaproape, în lucrarea *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valahia*¹, dîndu-ne informații interesante și prețioase despre viața și activitatea lui Antim, atestă originea sa georgiană, spunînd, între altele, că numele său mirean era Andrei și că „fost sclav, în adolescență, datorită multiplelor sale talente a ajuns la cea mai înaltă treaptă bisericească”.

Nu dispunem însă de date precise despre viața lui Antim înainte de 1691, cînd se face cunoscut în Țara Românească (data cînd tipărește prima carte iscălită de el):

„Ivireanul, adică cel născut în Georgia (Ivir), este și rămîne pentru noi un mare semn de întrebare”².

Din spusele lui Anton Maria del Chiaro („luat sclav în adolescență și dus la Constantinopol...”), aruncînd o privire asupra situației din Georgia acelei epoci, se poate trage concluzia că a fost răpit din regiunile de pe litoralul Mării Negre al Georgiei apusene; e posibil să fi fost răpit și din alte părți ale Georgiei apusene sau răsăritene, știut fiind faptul că, în secolul al XVII-lea, triburile daghestane (locuitorii munților Caucazului de nord) răpeau oamenii și îi vindeau în sclavie în Crimeea, de unde îi duceau la Constantinopol și în alte părți ale imperiului otoman.

¹ Anton Maria del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Veneția, 1718, p. 42 și p. 220.

² Ș. Cioculescu, *Antim Ivireanul, scriitorul*, în „România literară”, 25 septembrie 1975.

Din *Așezământul mănăstirii Antim*¹ aflăm că, după obiceiul bisericesc, în afară de mitropolitul Antim trebuiau să fie pomeniți Ioan și Maria — părinții lui Antim, ieromonahul Macarie și Theodosie — binefăcătorii săi.

Din puținele surse de care dispunem (informații și date d estul de sumare și vagi, în afară de afirmația lui Anton Maria del Chiro), ajungem la concluzia că Antim s-a născut în preajma anului 1650, iar la vârsta de 16 ani a fost vîndut la tîrgul de sclavi din Constantinopol. Ajungînd aici, și-a făcut o situație, a strîns și ceva avere, în special datorită aptitudinilor sale excepționale pentru însușirea limbilor străine și a culturii, în general. A învățat limbile greaca clasică, neogreacă, turcă și arabă.

Este foarte probabil că a atras atenția asupra sa și a fost răscumpărat de patriarhul din Ierusalim, la curtea căruia și-a format o vastă cultură și s-a conturat ca o personalitate remarcabilă, uimindu-i pe cei din jur cu arta sa de caligraf, sculptor, desenator și lucrător de broderie.

Nu se cunosc preocupările lui Antim la Constantinopol. Luînd în considerație situația și împrejurările la curtea patriarhului, se pot trage însă anumite concluzii. Ș. Kurdghelașvili², în studiul *Istoria tipografiei georgiene*, îl citează pe P. Ioseliani, care susținea că patriarhul Ierusalimului a avut o corespondență susținută cu împărații georgieni și cu catolicosul Georgiei. Într-una dintre scrisori, patriarhul îi scria catolicosului Georgiei: „Scrisorile dumnevoastră sînt interesante și voluminoase, dar cine să mi le traducă ? N-avem traducător. De mii de ori v-am rugat să ne trimiteți un sclav pe care să-l educăm și să-l învățăm ca să ne ajute la corespondența noastră. Pînă acum nu ne-ați trimis“³.

Această scrisoare relevă în ce scop a fost răscumpărat Antim din sclavie și cu ce s-a ocupat timp de mai bine de un sfert de veac.

Antim, care, în afară de limba sa maternă, stăpînea și pe cea grecească, a fost răscumpărat în perioada cînd

¹ *Așezământul mănăstirii Antim*, păstrat la Biblioteca Academiei R. S. România, sub nr. 3342.

² Ș. Kurdghelașvili, *Istoria tipografiei georgiene*, Editura Gruzia Sovietică, Tbilisi, 1959 (în limba rusă).

³ P. Ioseliani, *Epistola patriarhului Ierusalimului Dositei în Georgia*, 1866.

patriarhia din Ierusalim era la Constantinopol și avea nevoie de un om care să traducă din georgiană. În timpul șederii sale la curtea patriarhului, Antim s-a făcut cunoscut și apreciat. Datorită talentelor sale și a uimitoarei sale energii (de care a dat dovadă mai târziu, în activitatea care a desfășurat-o în Țara Românească), Antim și-a creat o situație independentă. „Eu aici în țară n-am venit de voea mea, nici de vreo sărăcie sau lipsă“...¹ — scrie Antim însuși în scrisoarea către Vodă.

Aceste fapte ne îndreptățesc să credem că Antim a venit în țară din patriarhia Ierusalimului, renumită prin cultura ei, pe care o menționează cercetătorul Ș. Kurdghelașvili bazându-se pe lucrarea lui Constantin Bazili², fost consul general rus în Siria și Palestina.

Nu e deloc de mirare că Antim a atras atenția unui domnitor cum era Constantin Brîncoveanu, om de cultură, cu preocupări alese, care se străduia să aibă la curtea sa minți luminate, adunându-i pe cei mai instruiți oameni ai Apusului și Orientului: „În București și Iași se refugie singele cel mai prețios al creștinătății răsăritene“³.

Constantin Brîncoveanu, care a instituit un stil înnoitor în arta și cultura românească, legate de o anumită tradiție populară, cu siguranță că a apreciat talentele lui Antim, chemându-l în țară din dorința de a-l atrage în noul curent de manifestare culturală.

Se crede că Antim ar fi fost adus în țară la sugestia patriarhului Dositei al Ierusalimului, pentru a-l convinge pe Brîncoveanu să folosească serviciile lui Antim în planurile sale de înviorare a culturii, care coincideau cu planurile acestuia de difuzare a culturii grecești în toată lumea ortodoxă.

¹ Ș. Kurdghelașvili, *op. cit.*, p. 35.

² C. Bazili, *Siria și Palestina*, Petersburg, 1875, p. 221—222.

³ N. Iorga, *Istoria literaturii române în sec. al XVIII-lea*, I, p. 39.

ACTIVITATEA ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

Venit în Valahia în preajma anului 1690, Antim și-a început activitatea în tipografia de la București, condusă de Mitrofan, fost episcop la Huși, care s-a refugiat în Țara Românească, devenind mai târziu episcop la Buzău. Desigur că lui Antim, la început, nu i-a fost ușor. În primul rînd, trebuia să învețe limba țării. Chiar și în arta tiparului, deși o învățase dinainte, tot aici urma să se perfecționeze.

Dintre multiplele sale preocupări, cea care a fost strîns legată de întreaga lui viață și datorită căreia a ajuns să fie cunoscut și apreciat nu numai în Valahia, ci și în alte părți ale lumii, este cea de tipograf, „rămînînd, alături de Coresi, cel mai mare tipograf al culturii medievale românești”¹.

În legătură cu activitatea tipografică, care a continuat sub cele mai bune auspicii, roadele muncii fiind dintre cele mai frumoase, s-a discutat mult, fără a se fi stabilit unde anume a deprins Antim arta tiparului. N. Șerbănescu emite părerea că Antim a învățat tiparul la Moscova sau la Kiev². Mai târziu revine, susținînd că ar fi învățat la Veneția³.

Teza aceasta nu poate fi admisă, întrucît, dacă Antim ar fi învățat arta tiparului la Veneția, fără îndoială că Anton Maria del Chiaro nu ar fi trecut faptul sub tăcere, ci, dimpotrivă, l-ar fi subliniat.

¹ Antim Ivireanul, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, Ed. Minerva, București, 1972, p. IX—X.

² N. Șerbănescu, *Antim Ivireanul — tipograf*, în B.O.R., LXXIV, 1956, nr. 8—9, p. 694.

³ N. Șerbănescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul în Mitropolia Olteniei*, XVIII, 1966, nota 17, p. 772 și 774.

Numeroși cercetători români și georgieni, bazându-se pe faptul că Antim a petrecut multă vreme la Constantinopol, consideră că Antim ar fi lucrat aici ca tipograf.

G. Leonidze¹ notează că Antim a plecat în Valahia fiind deja un bun specialist tipograf. Cercetătorul Ș. Kurdghelașvili² susține că patriarhul Dositei a înființat o tipografie la Constantinopol, în 1670, „iar Antimoz a fost adus la curtea patriarhiei Ierusalimului cu patru ani înainte (în 1666), deci el a învățat tot acolo tiparul, probabil pe lângă tipograful Mitrofan din Valahia“.

Cercetările ulterioare în problema activității tipografiei grecești la Constantinopol au infirmat aceste supoziții: tipografia grecească, mutată din Anglia la Constantinopol de călugărul Metaxa, a fost distrusă de turci în preajma anului 1633. La această dată grecii s-au adresat domnitorului Moldovei, Vasile Lupu, cu rugăciunea de a înființa la Iași o tipografie grecească.

După cum relatează O. Gvincidze³, după distrugerea tipografiei lui Metaxa, cărți grecești se tipăreau la Iași, București, Buzău, dar nu la Constantinopol, unde timp de 90 ani n-a existat nici o tipografie grecească (singura tipografie cunoscută era cea a clericilor evrei).

Din corespondența lui Antim cu Hrisant Notara, aflăm că Antim i-a promis patriarhului să-l ajute să instaleze o tipografie grecească la Constantinopol⁴.

V. Molin⁵, în *Contribuțiuni noi la istoricul relațiilor culturale cu orientul ortodox* (1709—1712), emite o nouă ipoteză, și anume că Antim ar fi putut învăța meșteșugul

¹ G. Leonidze, *Antimoz Iverieli*, în revista „Droșa“, 2, 1951 (în limba georgiană).

² Kurdghelașvili, *op. cit.*, p. 31.

³ O. Gvincidze, *op. cit.*, p. 29.

⁴ *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV, Colecția Hurmuzaki : *Scrisoarea*, din 15 noiembrie 1712, a lui Antim, mitropolitul Munteniei, către patriarhul Ierusalimului, Hrisant Notara, despre vechiul conflict și tipografia care urma să fie întemeiată la Constantinopol : „În ceea ce privește tiparul pe care ni l ceri, deocamdată e imposibil, deoarece e defect, stricat, dar dacă Dumnezeu îi va da sănătate ucenicului nostru Mihail, ceea ce am promis mă voi ține de cuvânt ; ei singur se va grăbi să vă facă rost, cu cheltuiala noastră, ceea ce am promis Fericirii Voastre, să nu vă îndoiiți“.

⁵ V. Molin, *Contribuțiuni noi la istoricul relațiilor culturale cu orientul ortodox*, în B.O.R., martie-aprilie 1961.

tiparului la Tbilisi. Molin arată că împăratul georgian Arcil a comandat la Amsterdam meşterului Totfaluşi şi tiparniţa georgiană şi utilajul, cu douăzeci de ani înainte de înfiinţarea primei tipografii georgiene la Tbilisi (1709). Molin susţine că tiparniţa a ajuns la Tbilisi şi presupune că tot aici ar fi putut învăţa Antim arta tiparului. După cât se cunoaşte din cercetările întreprinse în Georgia, tiparniţa comandată la Amsterdam nu a ajuns la Tbilisi niciodată, iar în prima carte scoasă de sub teascuri la Tbilisi (1709) se subliniază că pînă atunci nu a existat în Georgia vreo tipografie.

Istoria tipografiei georgiene la Tbilisi este bine cunoscută şi confirmată prin documente şi date precise — nu încapе nici o îndoială că a fost înfiinţată în anul 1709.

Prima tipografie georgiană a fost organizată la Roma de către Nicoloz Ciolocaşvili, ambasadorul Georgiei pe lângă papa Urban al VI-lea, în anul 1686.

Împăratul georgian Arcil a depus eforturi susţinute pentru a deschide o tipografie în Georgia, dar nu a reuşit. Cea dintîi tipografie la Tbilisi a fost înfiinţată în timpul regelui Vahtang al VI-lea, care s-a adresat în Valahia domnitorului Constantin Brîncoveanu. Antim Ivireanul, aflînd de rugămintea lui Vahtang al VI-lea, l-a trimis pe ucenicul său Mihai Iştvanovici în Georgia; împreună cu ucenicii săi, meşteri români şi georgieni, au tipărit prima carte georgiană — „Evangheliерul“, în anul 1709, la Tbilisi.

O. Gvincidze opinează că Antim ar fi putut învăţa arta tipografică la Iaşi, unde a existat o tipografie grecească înfiinţată de patriarhul Dositei (1682) sau, mai curînd, în Rusia, ca dovadă că tot acolo şi-a însuşit şi limba slavonă. Această supoziţie nu permite însă explicarea împrejurărilor căderii în robie la turci a lui Antim, vasta lui cultură grecească, limbile străine învăţate la Constantinopol şi, în sfîrşit, afirmaţiile lui Anton Maria del Chiaro, care nu pot fi puse la îndoială.

Data sosirii lui Antim în Țara Românească se situează între anii 1688 şi 1690. N. Iorga crede că a venit „prin anul 1680“. Alţi cercetători consideră că a învăţat arta tiparului,

¹ N. Şerbănescu, *op. cit.*, p. 693, cf. N. Iorga, *Despre Antim Ivireanul* în B.O.R., an LV, 1937, p. 614. Cf. Nicolae Dobrescu, *Antim Ivireanul*, p. 11.

la tipografia din București, la Mitrofan, fost episcop la Huși, care a lucrat în acești ani la tipografia din București.

Bazându-se pe toate aceste fapte, putem conchide că Antim a deprins tiparul fie la Iași, fie, mai curînd, la București, deoarece în Țările Române se aflau singurele tipografii din Balcani. G. Ștrempel¹, analizînd cu atenție toate argumentele subliniază că Antim a învățat tipografia în țară.

E posibil că Antim să fi venit din Constantinopol la Iași, unde funcționa tipografia grecească, trimis special pentru a ajuta la ornamentarea cărților. Aici ar fi putut învăța arta tipografiei, tot aici ar fi putut studia limbile slavonă și română.

„Publicarea cărților este viu susținută, gravura este intens cultivată, iar legătorii practică o artă la nivelul celei europene... Tipografi, gravori, legători, copişti sînt atraşi în această mişcare, şi prezenţa lor este hotărîtoare în activitatea desfăşurată acum” — scrie Al. Dușu².

Anton Maria del Chiaro nota: „Am văzut clișee în lemn și aramă pentru necesitățile tipografiei, unde era director în acel timp Antim, mitropolitul Valahiei, georgian de neam, sclav în tinerețe...”³.

Ajungînd la București, Antim își începe activitatea la tipografia înființată în anul 1678, condusă de episcopul moldovean Mitrofan al Hușilor, refugiat la curtea lui Brîncoveanu.

Dacă Antim s-a aflat în Moldova, nu e imposibil să fi venit de acolo împreună cu Mitrofan sau să fi fost chemat de acesta ulterior.

În vara anului 1691, Mitrofan este numit episcop al Buzăului, iar ieromonahului Antim i se încredințează conducerea tipografiei de la București. Cum Mitrofan transferă o parte din utilajul tipografic la Buzău, Antim este silit să repună tipografia pe picioare. În octombrie 1691, el scoate de sub teascuri prima carte: *Învățăturile lui Vasile Macedonianul către fiul său Leon*⁴, pe care o semnează: ieromonahul

¹ G. Ștrempel, *op. cit.*, p. 417.

² Al. Dușu, *Etape în dezvoltarea culturii românești*, în *Sinteză și originalitate în cultura română*, Ed. enciclopedică română, București, p. 92.

³ Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 42—43.

⁴ I. Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, t. I, București, 1903, p. 324—326.

Antim. Este o traducere din greaca veche în neogreacă, fiind în același timp și primul document care atestă prezența lui Antim în Valahia. Traducerea aparține lui Hrisant Notara, viitorul patriarh al Constantinopolului.

Cea de-a doua carte tipărită la tipografia din București este *Evangheliarul greco-român* (1693), una din operele tipografice monumentale ale lui Antim. Cărțile tipărite de el în tipografia din București se remarcă prin înalta lor ținută tipografică. *Evangheliarul greco-român* este în această privință un veritabil model al genului. Lui Antim îi revine rolul de tipograf și de autor al epilogului, în care roagă să-i fie iertate greșelile de limbă.

După stabilirea în țară, Antim s-a aplecat cu seriozitate asupra limbii române și, în cei 25 de ani petrecuți în Valahia, a ajuns s-o stăpânească. La mănăstirea Agapia, s-a păstrat un manuscris — „*Învățătura creștinească*, al ieromonahului Anthim Ivireanul tipograful“, găsit de episcopul Melhisedec. Acesta observă că, prin greșelile sale de limbă și ortografia bizară, manuscrisul poate fi datat în vremea când Antim nu cunoștea încă îndeajuns de bine limba.

Dar dacă în epilogul *Evangheliarului* din 1692 el își cere iertare pentru greșeli, din *Psaltirea* tipărită în 1694 rezultă cu evidență că ajunsese să posede limba în toate subtilitățile sale. Dedicăția către Constantin Brîncoveanu, ca și cele opt versuri la stema țării denotă și un real talent poetic.

Tipografia din București, reorganizată de Antim, a fost numită în timpul acela „Tipografia domnească“.

Antim se strămută în 1694 de la București la Snagov¹, unde va desfășura o rodnică activitate.

Venirea lui Antim deschide o pagină nouă în istoria Snagovului². De la cronicarul Radu Popescu aflăm, că, pe timpul lui Șerban Cantacuzino, mănăstirea Snagovului era loc de surghiun pentru cei ce greșeau față de domn. Documentele arată că în timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu mănăstirea ajunsese „la multă lipsă și slăbiciune“, iar domnitorul

¹ Cuvîntul „snagov“ este de origine slavă (de la *sneg* — zăpadă, căci ostrovul Snagovului este înzăpezit pe timp de iarnă). În vechile documente întîlnim forma *Sneagov*.

² N. Șerbănescu, *Istoria mănăstirii Snagov*, București, 1944.

n-o putea lăsa în starea de plîns în care se afla. Energia, priceperea și talentele lui Antim erau tot atîtea argumente care aveau să-l determine pe Brîncoveanu să-l mute la Snagov, în speranța că el va fi acela care va reorganiza mănăstirea și va înființa aici un centru tipografic. În acest scop, Antim a luat cu el litera și presa, năzuind să dezvolte o largă activitate tipografică. Se pare că ar fi ales special acest loc liniștit, „departe de zgomotul orășenesc” — observa Al. Odobescu¹.

Odată ajuns la Snagov, Antim s-a ocupat de reconstrucția mănăstirii, pe jumătate ruinată. Bineînțeles, ieromonahul Antim nu putea să acopere singur cheltuielile, avea nevoie de ajutorul bănesc al lui Brîncoveanu. Domnitorul i-a acordat lui Antim tot sprijinul, sperînd în special în organizarea la Snagov a unui centru tipografic. N. Iorga² amintește de o pisanie din timpul lui Constantin Brîncoveanu, în care se vorbește de o piatră ce „trebuia să fie pusă, în amintirea reparației, de Brîncoveanu”.

Scurtă vreme după venirea lui Antim, totul se schimbă în cuprinsul mănăstirii. El se îngrijește de avutul mănăstirii, de moșii, repară potire și cărți de cult. Moșiile se înstăresc, iar mănăstirea devine cea mai mare și mai importantă din jurul Bucureștilor. „Pămîntul rodi mai bine, dădu mai mult, oamenii își făcură mai deplin datoria, iar mai bine decît toți — Antim însuși”³. Antim s-a arătat un excelent organizator și un foarte bun gospodar.

Prin munca sa asiduă, a fost organizat la Snagov un mare centru tipografie, cel mai de seamă din Valahia⁴. Aici se desfășoară o activitate fără preget, se tipăresc cărți în patru limbi — în greacă, română, slavonă și arabă. „Aici în liniștea și singurătatea mănăstirii de pe insula departe de zgomotul orașului și al lumii, tipări el mai multe cărți”⁵.

Tipografia înființată de Antim se deosebea mult de cea din București. Antim însuși a turnat literele arăbești și a tipărit carte greco-arabă, pentru nevoile religioase ale creș-

¹ Al. Odobescu, *Cîteva ore la Snagov*. În: *Revista română pentru științe, literă și artă*, II, 1862, p. 402—403.

² N. Iorga, *Sate și mănăstiri din România*, București, 1905, p. 215.

³ N. Șerbănescu, *op. cit.*

⁴ *Ibid.*, p. 67.

⁵ N. Dobrescu, *Viața și faptele lui Antim Ivireanul, mitropolitul Ungrovlahiei*, București, 1910, p. 15.

tinilor săi din Arabia, cărora le lipseau cărțile de cult.

Activitatea lui Antim se desfășoară în mai multe domenii, toate legate de munca sa de tipograf, care îl preocupă constant. El nu ține secret meșteșugul tipografic, ba, dimpotrivă, chiar în testamentul său are grijă să scrie: „să nu piară meșteșugul acesta din țară“. În acest scop, organizează la Snagov o școală de tipografi, unde s-au format ucenicii săi: Mihai Iștavanovici, Gheorghe Radovici, Dionisie Floru ș.a. Toți acești ucenici au devenit meșteri tipografi, multe dintre tipăriturile din această epocă fiind iscălite de ei.

În anul 1696, ca o recunoaștere a meritelor sale, Antim este numit egumen al mănăstirii. Socotim a nu greși afirmând că, în timpul lui Antim, Snagovul a înscris cea mai frumoasă pagină din întreaga sa istorie.

Cu toate acestea, în anul 1701 Antim e nevoit să se mute din nou la București și să renunțe la conducerea tipografiei de la Snagov, deși formal, pînă în anul 1704, rămîne egumen al mănăstirii Snagovului.

Cîtva timp, ambele mănăstiri, cea din Snagov și cea din București, tipăresc cărți, dar în anul 1702, părăsită de Antim, tipografia din Snagov își încetează activitatea și, în 1705, se desființează.

Este de neînțeles cauza plecării lui Antim de la Snagov, unde a depus atîta energie, fiind unanim apreciat. După tot ceea ce reușise să creeze la Snagov, care ajunsese la o mare înflorire datorită lui, e de necrezut ca Antim să fi plecat de acolo de bună voie. Dealtfel, Antim însuși, în scrisoarea de apărare, din anul 1712, către Constantin Brîncoveanu, face aluzie directă la plecarea sa de la Snagov: „... nici mănăstirea Snagovului o am luat cu de-a sila. Iar ce am lucrat în șapte ani, ce am făcut acolo (nu atîta din venitul casei, cît din sudorile feței mele), lucrurile acelea mărturisesc la toți și măcar că măria-ta nu pohteai să es de acolo, iar cine au fost pricinuitoarii eșirii mele vor da seama înaintea lui Dumnezeu; iară încailea am ieșit cu cinste și nimenea nu mi-au luat seama, căci se vedea că am făcut și am adaos, iară n-am stricat, iar nici datorie am lăsat“.

Din scrisoare reiese clar că Antim a fost victima intrigilor unor călugări, intrigi ce-și vor fi atins țelul, cel puțin pentru un timp, de vreme ce el a părăsit Snagovul.

După 1704, cînd Antim renunță la egumenie și pleacă pentru totdeauna de la Snagov, toate se schimbă aici: „Antim o plecat, luînd cele mai bune zile ale Snagovului“¹. Totuși, ceea ce a reușit să facă Antim la Snagov a însemnat mult pentru dezvoltarea culturii în Valahia: au fost tipărite 14 cărți, s-a încetățenit definitiv tiparul la români, prin ridicarea unor meșteri pricepuți, cum au fost Iștvanovici, Radovici și ieromonahul Floru, care au continuat pe baze solide opera începută de Antim.

Nu se știe cu exacitate ce s-a întîmplat cu tipografia românească și cea grecească de la Snagov. Se presupune că ar fi fost luate de Antim la Rîmnic². At. Mironescu, analizînd cu minuție litera Evangheliei tipărită la Snagov (1697), ajunge la concluzia că se aseamănă cu litera *Antologhionului*, tipărit la Rîmnic (1705). Antim putea, însă, la fel de bine să sape la Rîmnic tiparnița cu litere asemănătoare celei de la Snagov.

Există și o altă părere, și anume că tipografia de la Snagov a funcționat pînă tirziu³, dar n-a rămas nici o tipăritură care să ateste acest lucru.

Întors la București, Antim desfășoară o rodnică activitate tipografică. Perioada activității sale la București — cuprinsă între anii 1701 și 1705 — este marcată de mari succese în toate privințele, căci el își lărgește orizontul cultural, recîștigă deplina încredere a domnitorului și ajunge să se bucure de o autoritate deosebită printre cărturarii timpului și curteni. În acest răstimp, Antim tipărește la tipografia din București 15 cărți: unsprezece în limba greacă, sub influența curentului grecesc, două, în românește, una greco-arabă și două cărțuții însoțite de dedicații în patru versuri: două grecești, urmate de două latinești.

În toată activitatea sa, Antim a făcut dovada unor calități alese, dovedindu-se capabil de a păstori mari comunități religioase; drept urmare, atunci cînd, la 13 martie 1705, episcopul Ilarion al Rîmnicului este judecat pentru încălcarea canoanelor bisericești și simpatie activă față de catolici și demis, Antim este ales episcop în locul acestuia. Influența

¹ At. Mironescu, *op. cit.*, p. 91.

² *Ibid.*

³ N. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 68.

crescîndă a catolicismului la Rîmnic în acea perioadă făcea necesară prezența unui om care să fie în măsură să apere în chip autoritar ortodoxia împotriva acestei influențe.

Așadar, la 17 martie Antim e hirotonisit episcop de către mitropolitul țării Teodosie. At. Mironescu¹ afirmă că clericii s-au împotrivit alegerii sale, sprijinindu-se pe faptul că actul de alegere nu este iscălit de nici unul dintre preoții români. Dar actul de alegere publicat în „Condica sfîntă” contrazice afirmația lui At. Mironescu. Din actul de alegere reiese limpede că Antim a fost ales după lege, cu învoirea domnitorului și a mitropolitului Teodosie. Actul este datat „Martie 16, leat 7213 (1705)”². Antim a fost recunoscut drept cel mai îndreptățit să ocupe episcopia Rîmnicului. Din scrisoarea de apărare a lui Antim către Constantin Brîncoveanu din 1712, punctul 4, e vădit că Antim nu rîvnea la scaunul episcopal: „La episcopia Rîmnicului pui martur pe Dumnezeu... că nici în visul micu nu mi-am închipuit să mă fac arhiereu...”

În secolul al XVII-lea, în Muntenia și Moldova ia naștere o mișcare de apărare a ortodoxiei, mai întîi împotriva calvinismului venit din Transilvania, apoi, către sfîrșitul secolului, și împotriva catolicismului. Mișcarea de apărare a ortodoxiei se bizuia în primul rînd pe tipărițiurile grecești din Țările Române. Așa se explică formația spirituală a lui Antim, care nu era străin de această luptă de apărare a ortodoxiei. El tipărise la Snagov, în 1699, în limba română, *Carte sau lumină, pentru pravoslavici*, care combătea doctrina romano-catolică. Habsburgii, învingători asupra turcilor, se vedeau tronînd și peste biserica ortodoxă, prin extinderea ariei de influență a catolicismului. De aceea, ajuns episcop al Rîmnicului, Antim pune activitatea tipografică în slujba înaltelor țeluri pentru care a fost numit.

Antim înființează, în primul rînd, o tipografie nouă³, în care instalează o tiparniță românească și una grecească. Una dintre cele mai importante tipărițiuni, ieșite la Rîmnic în 1705, *Tomul Bucuriei*, în care era combătută influența catolicismului, a jucat un rol covîrșitor în stingerea focarelor de catolicism. După părerea specialiștilor, *Tomul Bucuriei* poate sta alături de cele mai reușite tipărițiuni ale Apusului.

¹ At. Mironescu, *op. cit.*, p. 90.

² „Condica sfîntă”, p. 98—99.

³ Tipografia la Rîmnicul-Vilcea, în incinta Episcopiei.

Instalînd tipografia, i-a imprimat un ritm susţinut, înecît Rîmnicul-Vîlcea rămîne, în secolul al XVII-lea, unul dintre cele mai mari centre tipografice ale ţării. Această tipografie a existat, cu mici întreruperi, aproape pînă în zilele noastre. Astăzi, în încăperile fostei tipografii, reînnoite şi reconstruite, funcţionează o tipografie nouă, pe locul celei a lui Antim¹.

Activitatea lui Antim la Rîmnic a jucat un rol hotărîtor pentru cultura românească şi din punct de vedere al generalizării folosirii limbii române în biserică.

Înlocuirea totală şi definitivă a limbii slavone s-a realizat în cursul secolului al XVIII-lea, iar meritul cel mai mare îi revine, în Valahia, mitropolitului Antim, care a dat traducerea românească a principalelor cărţi de cult, deoarece limbile slavonă şi grecească nu erau pe înţelesul poporului.

Antim a izbutit să realizeze această reformă la Rîmnic şi, mai tîrziu, la Tîrgovişte, unde au fost tipărite cărţile necesare cultului religios. Fireşte, nu toate traduceri îi aparţin lui Antim Ivireanul. În mod cert Antim a tradus *Molitvenicul* de la Rîmnic, tipărit de către Mihai Iştvanovici care e iscălit.

Molitvenicul tradus — subliniază Mihai Iştvanovici — este un document preţios, căci combate teoria limbilor sacre, Antim fiind iniţiatorul traducerilor făcute de ucenicii săi, preoţi sau călugări.

Ilustrarea cărţilor cu gravuri, frontispicii, majuscule şi vignete lucrate în xilogravură, unele dintre ele adevărate capodopere ale genului, se datorează lui Antim, recunoscut de contemporani ca un mare artist.

În cei trei ani, cît a stat Antim la Rîmnicu Vîlcea, s-au tipărit 10 cărţi de o deosebită importanţă.

După 1706, Antim se ocupă mai puţin de tipărirea cărţilor şi mai mult de traduceri, ca şi de treburile eparhiei, Ipoteza pe care o emite cercetătorul georgian O. Gvincipidze², şi anume că Antim ar fi plecat, în acest timp, să instaleze tipografia arabă la Alep, nu este confirmată de date. Dimpotrivă, documentele eparhiei Rîmnic atestă că la Rîmnic,

¹ N. Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, p. 728—747. B.R.V. I, p. 462.

² O. Gvincipidze, *op. cit.*, p. 45.

ca și la Snagov, Antim s-a ocupat mult de treburile episcopiei, de eparhie și de alte mănăstiri, pe care le-a reparat. A fost restaurată și zugrăvită mănăstirea Cozia, au fost reconstruite mănăstirea Surpatele, biserica schitului Hotărani și mănăstirea Govora, ctitoria lui Radu cel Mare. Chipul lui Antim este reprezentat printe ctitori, dovadă că el a fost inițiatorul reparației și zugrăvelii mănăstirii. Portretul de la Govora este cea mai veche reprezentare a chipului mitropolitului Antim Ivireanul¹.

Ca episcop și ca tipograf, în perioada cît a stat la Rîmnîc, Antim a făcut ceea ce nu se realizase decenii de-a rîndul pînă la el. Cărțile lui de la Rîmnîc ajung pînă în ținuturile maramureșene².

În anul 1708, Teodosie, mitropolitul Țării Românești, lasă cu limbă de moarte ca Antim, episcopul Rîmnîcului, să fie numit mitropolit³. Faptul că, pentru această înaltă demnitate, mitropolitul Teodosie l-a preferat tuturor prelaților români pe Antim, este cît se poate de convingător, în privința autorității pe care el o dobîndise în Valahia.

Numirea lui Antim corespundea și dorinței lui Constantin Brîncoveanu, a Cantacuzinilor, a lui Gherasim Palladas a Alexandriei și a lui Hrisant Notara al Ierusalimului.

Cronica lui Radu Greceanu redă în detalii înscăunarea lui Antim:

„Fiind dar cu diata răposatului părinte mitropolit chiar Theodosie, ales ca să rămîie în urma lui păstoriu sfinția-sa părintele Rîmniceanu, chir Antim, care acea diată înaintea tuturor scoțîndu-se / ... / toți au zis către măria-sa atît părinții patriarhi cît și alți arhieriei și boieri că, precum bătrînul păstoriu răposatul părinte, au hotărît / ... / el să fie arhieru și vlădică, iar nu altul...”⁴.

¹ Cf. N. Șerbănescu, *Documente în timpul păstoriei mitropolitului Antim Ivireanul la Rîmnîc*, în *Mitropolia Olteniei*, XVIII (1966), p. 845—851.

² Gh. N. Cîrstoiu-Frunzaru, *Antim Ivireanul, ctitor al spiritualității românești*, „Orizont”, R. Vilcea, 6/V—1970.

³ Cf. N. Șerbănescu, *Mitropolitul Teodosie al Țării Românești*, în *Studii teologice*, IV (1952). Despre acest testament scrie și Radu Greceanu.

⁴ Cf. Radu logofătul Grecescu, *Istoria domniei Constantin Basarab Brîncoveanu voievod (1688—1714)*, studiu introductiv și ediție critică întocmite de Aurora Ilieș, București, 1970, p. 168.

Antim a fost ales de sinodul patriarhiei ecumenice după datină.

„Săvîrşindu-se deci în biserică patriarhicească ... voturile canonice ... şi învoire de către sinodul confrăţilor arhieriei ... s-a ales şi s-a deosebit din alţii ... episcop de Rîmnic chir Antim ... să păstorească a acestei mitropolii, ca unul ce e un bărbat de cinste şi evlavios, şi împodobit cu virtuţile ce se potrivesc cu vrednicia arhierască...”¹.

Este de neînţeles de ce N. Iorga, Sextil Puşcariu, At. Mironescu afirmă că Antim a fost numit mitropolit doar din ordinul lui Constantin Brîncoveanu, deşi aveau la îndemînă acest document al vremii. Cercetătorul Gabriel Ştrempel face observaţia întemeiată: „Ideea înscăunării lui Antim din porunca lui C. Brîncoveanu, îmbrăţişată de sus-numiţii istorici, este înlăturată de textul Cronicii.”¹

La 19 februarie 1708, Gligoraşco Ciohondariul aduce dispoziţia să se facă transferarea lui Antim de la episcopia Rîmnicului la „Vlădicia ţării”, fapt ce se împlineşte la 21 februarie 1708. După cum relatează cronica, a doua zi la slujba de la mitropolie, Constantin Brîncoveanu „au trimis pe Ştefan Cantacuzino, cu carita cea frumoasă domnească şi cu alai frumos la sfînta mitropolie, l-au poftit să vie la curte, sărutîndu-i mîria-sa mîna şi făcîndu-i orăţie de păstoria ce i s-au dat...”.

Antim a răspuns printr-o cuvîntare, care s-a păstrat în fruntea *Didahiilor*. Ea constituie nu numai un preţios document de epocă, ci vădeşte şi calităţile de orator, ca şi talentul literar al lui Antim. Pe lingă acestea, cuvîntarea rostită faţă de domnitor denotă şi caracterul lui Antim — multă demnitate, poziţie fermă faţă de duşmani, deschis şi fără înconjur.

Semnificativ e şi faptul că această cuvîntare a fost rostită într-o frumoasă limbă românească, deşi de faţă erau doi prelaţi greci: Hrisant Notara şi Gherasim Palladas. Rămîne o „cuvîntare plină de poezie şi de patos, izvorită din căldura elocinţei sale, înălţătoare şi elocventă cum nici un mitropolit nu mai rostise alta în româneşte pînă atunci”².

¹ Radu vel logofăt Grecianu, *Vlaŭa lui Constantin Vodă Brîncoveanu*, ed. de Ştefan D. Grecianu, Bucureşti, 1906, p. 181—182. Cf. G. Ştrempel, *op. cit.*, p. 426.

² Cf. G. Ştrempel, *op. cit.*, p. XX.

În încheiere, Antim spune : „Nu iaste minune că m-au pus pe mine, om mic fiind și smerit la turmă mare... și dimpotrivă cu dumneavoastră să pățimesc la toate cîte va aduce ceasul și vremea... am datorie să priveghiez cu osîrdie zi și noapte... Îmi este dat să beau împreună cu voi cupa amărăciunilor pînă în fund...“.

Antim face aluzie directă la stăpînirea turcească și la situația grea a poporului, luîndu-și obligația să fie alături de acesta.

Emile Picot subliniază convingător meritele lui Antim, arătînd : „Dintre toți prelații care au ocupat scaunul metropolitan, nu este nici unul care să fi dat dovadă de merite atît de înalte, ca Antim. Cunoștințele sale, gustul său pentru artă, dragostea lui pentru cărți îl pun mai presus de toți prelații, dar meritul lui este mai mare : el, cel venit din depărtata Georgie, a dat un exemplu rar de patriotism românesc...“¹.

Ajuns mitropolit, Antim a continuat să lucreze în cele mai diverse domenii : a condus tipografii, a tradus cărți religioase și a militat pentru introducerea definitivă a limbii române în biserică, s-a ocupat de educația și îmbunătățirea stării clerului, a administrat bunurile mitropoliei. Pentru a nu o lăsa fără supraveghere, Antim a mutat tiparnița de la Rîmnic la Tîrgoviște, stabilîndu-și pentru sine două reședințe : la București și la Tîrgoviște.

La un an după venirea lui Antim, în august 1709, se tipărește la Tîrgoviște, după o întrerupere de 150 de ani, o carte grecească groasă de 1.600 de pagini : *Carte de peste tot anul închinată prea sfințitului (...) arhiepiscop al Constantinopolului, Roma nouă și patriarh ecumenic, Atanasie*.

Antim este cunoscut de contemporani ca om politic, înalt prelat, scriitor, meșter tipograf și om de artă. Prin întreaga sa activitate, el urmărește un țel înalt : independența și prosperitatea patriei sale adoptive — a Țării Românești.

Atitudinea fermă și intransigentă a lui Antim în lupta cu Ierusalimul pentru drepturile bisericii sale face dovada adîncului său patriotism.

¹ Emile Picot, *op. cit.*, p. 513—560.

În legătură cu acest conflict, este interesant să urmărim legăturile mitropoliei Ungrovlahiei cu patriarhia de Constantinopol și cu celelalte biserici ortodoxe. În istoriografia B.O.R., această problemă a fost mult studiată ; prof. Al. Elian ne dă informații interesante în această privință, atingînd și problema mănăstirilor închinat; cercetătorul afirmă, printre altele, „că mănăstirile închinat sînt de un covîrșitor interes pentru viața bisericească, economică și socială a țării“¹.

Mitropolia Ungrovlahiei s-a întemeiat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea ca o provincie ecleziastică a patriarhiei de Constantinopol. Bizanțul încerca să compenseze decăderea sa politică prin jurisdicția Marii Biserici asupra teritoriului unor tinere formațiuni politice, care și ele căutau contacte de ordin bisericesc și politic cu acest izvor al legitimității ce a fost, în veacul de mijloc pentru întreaga ortodoxie orientală, Imperiul de răsărit : „Cea mai frumoasă cucerire pe care a făcut-o biserica bizantină în secolul al XIV-lea este desigur cea a principatelor Țării Românești și Moldovei“².

Relațiile cu biserica grecească cunosc o adevărată înflorire și în secolele următoare, prin : legăturile pur canonice de dependență cu Constantinopolul, care în diferite perioade ba se întăreau, ba slăbeau ; lupta comună împotriva propagandei catolice de apărare a credinței împotriva primejdiilor eterodoxe, care a dus la stabilirea contactelor între biserica Ungrovlahiei și alte biserici și la legăturile cu biserica rusă.

Legăturile acestea s-au întărit mai mult în secolul al XVII-lea, cînd dezvoltarea religioasă și a culturii iau un mare avînt. Mulți ierarhi de seamă veneau în Țara Românească după ajutoare și zăboveau aici ani de zile. Pe de altă parte, pătura conducătoare a Țării Românești depunea eforturi mari pentru a slăbi influența grecească și amestecul patriarhilor greci în treburile bisericii ortodoxe române, care trebuia să slujească intereselor țării.

Încă în 1631, domnitorul Leon Vodă Tomșa publică vestitul „Așezămînt“ împotriva grecilor, care privește abuzuri-

¹ Al. Elian, *Legăturile mitropoliei Ungrovlahiei cu patriarhia de Constantinopol și cu celelalte biserici ortodoxe*, în B.O.R., LXXVII (1959), nr. 7-10.

² *Ibidem*.

le mănăstirilor închinat Sfântului Mormînt. În acest Hrisov, se afirmă dreptul țării de a-și alege pe cine socotește vrednic, iar Patriarhia trebuie să trimeată blagoslovenie ulterior „Sfatului”. Dreptul acesta s-a păstrat și ulterior.

Însă în 1710 problema mănăstirilor devine acută, întrucît aghiotafetii care administrau mănăstirile din Țara Românească închinat Sfântului Mormînt primesc ordin de la Hrisant Notara, patriarhul Ierusalimului, să se considere legați direct de Sfîntul Mormînt, peste Patriarhia acumenică, fără a pomeni la sfintele slujbe nici chiar pe arhiereul locului.

Substratul unei asemenea hotărîri trebuie căutat în faptul că „patriarhul Ierusalimului privea mănăstirile închinat nu numai ca pe niște izvoare de venituri, ci ca pe niște proprietăți ale sale”.

Se prea poate ca iritarea lui Antim să fi fost stîrnită și de faptul că în aceste mănăstiri nu era pomenit și el alături de Patriarh, dar dincolo de orgoliul său rănit trebuie să vedem poziția neînduplecat antiotomană a celui care a luptat toată viața pentru independența țării și a bisericii sale, situîndu-se mereu în fruntea grupului de boieri patrioți.

Într-adevăr, Hrisant Notara era nepotul lui Dositei, om de vastă cultură, elenist cu studii la Padova și în Franța, care se bucura de o imensă autoritate în țările ortodoxe, jucînd, de aceea, un rol de seamă în viața politică a vremii. Avea relații cu însuși țarul Petru I și o corespondență intensă cu domnitorii și curtenii Țării Românești. Poarta îl va delega să ducă tratative de împăcare cu trupele rusești intrate în Moldova². Pe de altă parte, puterea lui Hrisant avea o solidă bază economică. Iar Hrisant, numit în scaunul patriarhiei Ierusalimului în 1709, a jucat și el rolul de emisar al turcilor în vederea unei împăcări cu Rusia.

Antim a avut la început legături strînse de colaborare și chiar de prietenie cu Hrisant, care asistase la înscăunarea lui, împreună cu patriarhul Alexandriei Gherasim Palladas, și îl binecuvîntase; de aceea, cu atît mai mare e meritul lui Antim, cu cît, date fiind toate împrejurările de mai sus,

¹ Al. Elian, *loc. cit.*

² Radu Albala, *Antim Ivireanul și vremea sa*, Editura Tineretului, București, 1962, p. 86.

i-a fost greu să se pronunțe împotriva lui Hrisant, mai ales că era lesne de prevăzut că un asemenea conflict se va solda cu urmări grave pentru el. Și, totuși, nimic nu l-a putut face să dea înapoi.

Conflictul dintre patriarh și Antim pornește de la scrisoarea acestuia din urmă din 16 decembrie 1710, în care mitropolitul îi expune lui Hrisant „motivele unei grele nemulțumiri care durează de multă vreme...”. Antim argumentează strins și ferm poziția sa, afirmând că pretențiile lui Hrisant sînt o încălcare de la Canoane.

N. Iorga¹ dă o mare importanță scrisorii lui Antim, subliniind semnificația sa, vorbind despre influența lui Dositei și a nepotului său Hrisant Notara asupra bisericii românești, urmărind același scop de a ridica scaunul lor mai presus decît chiar al Ecumenicului din Constantinopol.

Antim adresează, în același timp, și patriarhului ecumenic Atanasie, care încuviințase acest act, o scrisoare, găsită de C. Erbiceanu în cursul unei călătorii de studii la Constantinopol și tipărită de el în traducere, însoțită de o scurtă introducere, în 1905.

Istoricii au studiat cu deosebită atenție conținutul acestei scrisori, care se sprijinea pe canoane și pe Pandectele lui Justinian. Elian, de pildă², afirmă că ea trebuie analizată sub aspect juridic în lumina practicii juridice bizantine și postbizantine.

Scrisoarea lui Antim nu are un ton smerit sau de rugă-minte, ci este, din contra, un protest, plin de demnitate, al unui om care, convins de dreptatea sa, nu poate să cedeze. Antim vorbește direct de îndrăzneala lui Hrisant, ba chiar îl întreabă cu ironie pe Atanasie dacă a renunțat cumva la drepturile sale, cerîndu-i insistent un răspuns, „Este firește lucru vrednic de rîs fiind împotriva legii și a canoanelor să zică cineva că domnește obiceiul ca Patriarhul Ierusalimului să fie pomenet... și mai de rîs să zici că se găsesc în Ungrovlahia mănăstirii supuse patriarhului de Ierusalim...”.

¹ N. Iorga, *Mitropolitul Antim în luptă cu Ierusalimul pentru drepturile bisericii, sale*, în B.O.R., an. II, 1934.

² Al. Elian, *Antim Ivireanul — apărător al prerogativelor scaunului metropolitan al Ungrovlahiei*, în „Studii teologice”, II, XVIII, 1966, nr. 9—10.

Scrisoarea, datată 26 decembrie 1710, este iscălită modest: Antim al Ungrovlahiei. Din ea reiese cât de mult ținea Antim la drepturile bisericii sale, cu atât mai mult dacă e să comparăm poziția mitropolitului valah cu cea a mitropolitului Moldovei Ghedeon, care a îngăduit cu supunere controlul călugărilor greci asupra averilor mănăstirești.

Hrisant a aflat, firește, foarte repede de protestul lui Antim, ceea ce a dus la ruperea relațiilor dintre ei.

În anul 1712, cînd Antim, pîrît de dușmani, se află în situația de a fi gata să-și piardă scaunul metropolitan și tot ce dobîndise cu atîta trudă, se adresează iar lui Hrisant, contînd pe ajutorul său. Este vădit că Antim caută să se împace cu Hrisant: „Unele parapoane și vechi bănuieli pe care spui că le-ai aruncat în adîncul uitării“. Scrisoarea este compusă într-o formă foarte ceremonioasă, dar nu-i cedează cu nimic în problema esențială a conflictului, punctul său de vedere canonic rămînînd același. Toată corespondența lor s-a păstrat în colecția Hurmuzaki.

În scrisoarea de la 15 noiembrie 1712, Antim scrie că, după cîte i se pare, Hrisant n-a înțeles prea bine punctul de vedere pentru care el luptă, și de aceea socoate necesar să aducă și alte argumentări, ca să se facă înțeles pe deplin, precum și dovezi de nevinovăție, „fiindcă dreptatea — spune el — este de partea noastră“.

Deși corespondența a fost reluată, vechile relații de prietenie dintre Antim și Hrisant n-au mai putut fi restabilite. S-a păstrat scrisoarea lui Antim către Hrisant, în care mitropolitul scrie că a aflat de neplăcerile pe care i le-au pricinuit acestuia dușmanii eparhiei Ierusalimului.

În 1712, Antim răspunde lui Hrisant că, la rugămintea sa de a-i trimite o tiparniță, deocamdată nu-i stă în putință s-o facă, din cauza proastei stări a tiparului, dar că ar putea-o face la întoarcerea lui Mihail Iștvanovici din Olanda.



ANTIM IVIREANUL, PATRIOT ȘI OM POLITIC

Ultima parte a vieții lui Antim este strâns legată de activitatea sa patriotică și politică, pe care a plătit-o cu viața.

Antim a fost martor ocular al numeroaselor evenimente politice și sociale, care-i puneau în cumpănă însăși existența.

Antim Ivireanul, care s-a identificat pe deplin năzuințelor poporului român, n-a putut să rămână indiferent la situația politică a țării, ducând o luptă aprigă pentru eliberarea Țării Românești de sub jugul turcesc.

Ura împotriva turcilor Antim o nutrea încă din copilărie, când patria sa natală, Georgia, și el însuși au avut de suferit de pe urma lor. Valahia și Georgia erau victime ale aceluiași dușman. Birurile turcești, situația economică grea îi redeșteptau imagini rămase proaspete în amintire.

Acad. P. Constantinescu-Iași scria: „Timpul cît a fost Antim mitropolit al Țării Românești a coincis cu momente grele în istoria poporului român, care se găsea atunci la răspîntie”¹.

Țara Românească era înconjurată de patru mari puteri: Imperiul Otoman, Austria, Rusia și Polonia. Toate aceste țări aveau credințe și formații social-politice diferite, ceea ce complica și mai mult situația Valahiei. Interesele poporului erau de partea creștinătății. Din punct de vedere politic însă, țara depindea de turci.

¹ P. Constantinescu-Iași, *Viața lui Antim Ivireanul*, în „Legăturile culturale româno-ruse în trecut”, Ed. Academiei R.P.R., București, 1954, p. 77.

Constantin Brîncoveanu era conștient de faptul că interesele lui erau strîns legate de interesele Rusiei; avea o corespondență intensă cu țarul Petru cel Mare, căruia îi asigura informații. Acești doi mari oameni de stat, Constantin Brîncoveanu și stolnicul Constantin Cantacuzino, au înțeles că Țării Românești nu-i stătea în putință să se apere de dușmanii care o înconjurau. Singura armă care-i rămăsese era diplomația. „Stolnicul era cel mai bine informat în legătură cu situația internațională. Era documentat în ceea ce privea presa occidentală, ce-i sosea prin Viena sau prin intermediul informatorilor avizați, demnitari străini ca Alexandru Mavrocordat, Exaporitul la Constantinopol, contele Ferdinand de Marsigli, contele Mikes și alte personalități politice din Austria, cancelarii F. A. Golovin și A. G. Golovkin din Moscova, Dositei al Ierusalimului și Hrisant Notara...¹.

Țarul Petru cel Mare întreținea relații secrete cu Constantin Brîncoveanu, avînd în Țara Românească un centru de informații politice precise și ample. Petru cel Mare conta pe sprijinul economic și militar al românilor în caz de război, înțelegînd totodată primejdia la care se expunea domnitorul din cauza relațiilor cu Rusia. De aceea i-a asigurat azilul politic în Malorusia, printr-o „Jalovannaia Gramota“.

În *Pagini din trecutul diplomației românești*, se menționează existența unui tratat secret de alianță între Țara Românească și țarul Petru cel Mare. Tratatul prevedea alianță militară a românilor și aprovizionarea armatelor rusești. Țarul Petru I asigura apărarea armată și independența Țării Românești, avînd ca domn pe Constantin Brîncoveanu.

La 22 decembrie anul 1710, la Petersburg s-a primit știrea oficială că Turcia a declarat război Rusiei. Începuse războiul ruso-turc (1710—1711).

Referitor la comportarea prudentă a lui Constantin Brîncoveanu, menționăm părerea bazată pe cunoașterea corespondenței dintre București și Moscova, între 1701—1714. Această corespondență demonstrează că și înainte și după

¹ Virgil Cîndea, D. C. Giurescu, M. Malița, *Pagini din trecutul diplomației românești*, Editura Politică, București, 1966 și L. E. Semionova, *Stabilirea legăturilor diplomatice permanente în Țara Românească și Rusia la sfîrșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XVIII-lea*, în „Romano-slavica“, 5 (1962) p. 36.

1711 domnitorul se afla în relații bune cu țarul Rusiei. În capitolul, bine documentat, „Diplomația românească sub Constantin Brîncoveanu“, Virgil Cândea notează: „Brîncoveanu înțelege... să-și mențină obligațiile față de ruși numai în termenii tratatului încheiat în 1709 prin Gheorghe Castriotul², și aceasta explică suficient atitudinea sa din 1711, când a așteptat în tabăra de la Albești rezultatul bătăliei, de la Stănilești, refuzînd să se angajeze într-o luptă pe care, desigur, o considera fără succes, pentru că înainte îl trimisese spre Iași, la Petru, pe Gheorghe Castriotul, oferindu-se să medieze pacea ruso-turcă³. Dovadă e faptul că țarul nu i-a făcut vreo imputare, iar relațiile cu Rusia nu s-a întrerupt după anul 1711.

În timpul acestor evenimente, Antim a avut o atitudine fermă: milita pentru alianța cu Rusia și încerca să adune în jurul său boierii, în frunte cu Toma Cantacuzino, care nu erau de acord cu domnitorul. Ei au trecut în Moldova și s-au unit cu armata rusească.

Din cronica lui Radu Popescu reiese că Toma Cantacuzino a procedat după sfatul lui Antim: „Acolo, la Urlați, se găsea Vlădica și toți boierii, văzînd că Constantin Vodă (Brîncoveanu) șovăie în privința rușilor, Vlădica a adunat sfat la care a chemat pe boieri, pe Toma, pe spătari și încă cîteva persoane care nu erau numite. Sfatul a hotărît să se unească cu rușii, să-l părăsească pe Constantin Vodă, considerînd că domnitorul a hotărît să trădeze pe ruși. După acest sfat spătarul Toma a trecut la țarul rusesc cu cîțiva dintre oamenii săi...“⁴.

Faptul acesta a complicat situația lui Constantin Brîncoveanu, turcii începînd să-l bănuiască de trădare, cu atît mai mult cu cît Toma Cantacuzino îi era văr. Schimbarea atitudinii domnitorului față de mitropolit e exprimată clar în cronica domnească scrisă de Rađu Greceanu.

¹ V. Cândea, *op. cit.*, p. 184.

² Tratatul din 1709 cuprindea o clauză conform căreia el se aplica în momentul intrării trupelor rusești pe teritoriul Țării Românești.

³ V. Cândea, D. C. Giurescu, M. Malița, *op. cit.*, p. 184.

⁴ *Cronica lui Radu Popescu*, în „Magazin istoric pentru Dacia“, IV, 1847.

În prefața la *Predici*, P. Haneș subliniază : „Mitropolitul Antim a fost unul din acei oameni frunțași ai țării, care stăruiră pe lingă domn pentru o alianță cu Rusia. Antim cerea o politică cinstită și francă față de Rusia, politică pe care Vodă nu o putea împărtăși, știind că riscă viața și domnia“¹.

La 11 ianuarie 1712, Mitrofan de Nisa, duhovnicul domnitorului, a venit la Antim, cerându-i în numele lui Constantin Brîncoveanu să-și dea singur demisia; în caz contrar, domnitorul urma să-l înlocuiască. Constantin-Vodă îi imputa lui Antim că Toma Cantacuzino ar fi trecut de partea rușilor la indemnul lui.

În ziua de 13 ianuarie, Antim i-a prezentat lui Constantin-Vodă o scrisoare-apărare, din care reies cu claritate învinuirile ce i s-au adus. Lista învinuirilor e amplă, fiind rezultatul unor intrigi bine țesute.

Celebra sa apărare este cel mai vechi document juridic din istoria dreptului românesc. „E un prețios monument, care mărturisește într-un mod viu și puternic vastele cunoștințe ale mitropolitului Antim². Apărarea conține și informații importante despre viața sa.

Brîncoveanu a citit apărarea, dar nu i-a dat nici un răspuns. Timp de două săptămîni, Antim n-a putut afla dacă apărarea lui a fost primită de către Constantin-Vodă. La 3 februarie, i-a trimis a doua scrisoare, plină de amărăciune, dar scrisă cu aceeași demnitate.

Constantin Brîncoveanu a ținut seamă de toate meritele lui Antim față de Țara Românească și a hotărît împăciuirea, lăsîndu-l în scaunul metropolitan, dar vechile relații dintre ei nu s-au mai restabilit.

Ștefan Cantacuzino, domnitorul care i-a urmat lui Constantin-Vodă, a fost mazilit și omorît. Ca urmare, turcii l-au trimis ca domn al Valahiei pe Nicolae Mavrocordat.

Cu sosirea la tron a lui Nicolae Mavrocordat, s-au spulberat toate speranțele lui Antim legate de eliberarea țării de sub stăpînirea otomană, căci acesta era primul domn

¹ Antim Ivireanu, *Predici*, București, ed. Minerva, 1915; prefață de P. Haneș, p. XX.

² Șt. Dinulescu, *Viața și activitatea mitropolitului Țării Românești, Antim Ivireanu (1708—1716)*, Cernăuți, 1888.

fanariot, potrivit rușilor. Pentru Antim, a însemnat o perioadă grea. Profitînd de o perioadă de armistițiu între ruși și turci, mitropolitul s-a înțeles cu boierii să încheie o alianță cu nemții; urmînd să-l scoată din domnie, cu ajutorul lor, pe Mavrocordat, care îi prigonea pe cei ce erau contra fanarioților. Nicolae Mavrocordat a desființat Divanul Țării Românești, alungîndu-i de la curte pe aproape toți boierii valahi și înlocuindu-i cu oamenii care veniseră cu el de la Constantinopol. Dările și impozitele creșteau. Oamenii părăseau locurile de baștină, se ascundeau în păduri ori luau calea pribegiei. În academia grecească înființată de Nicolae Mavrocordat, profesorii erau exclusiv greci, ajutor bănesc primeau numai bisericile și mănăstirile unde se aflau prelați greci. Ca urmare a politicii fanariote, poporul a suportat un jug dublu: stăpînirii turcești i s-a adăugat și cea fanariotă.

Antim însă n-a renunțat la activitatea sa, neîmpăcîndu-se cu situația critică în care se găsea Țara Românească. Lupta neobosită pentru eliberarea valahilor de sub stăpînirea cotorpitorilor rămîne în centrul activității politice a lui Antim.

În anul 1716, Antim îi adună în jurul lui pe boierii nemulțumiți de domnul fanariot, pe reprezentanții poporului și ai clerului care nu vinduseră interesele patriei, convinși că singura soluție era alungarea stăpînirii turcilor și fanarioților.

Războiul austro-turc se terminase cu victoria austrieilor, la 5 august 1716. Unul dintre spătari poruncește armatei să nu se împotrivească austrieilor, atunci cînd vor trece granița, în urmărirea turcilor. Probabil că acest ordin nu fusese întîmplător. Se crede că făcea parte din planul întocmit de grupul conspirativ în frunte cu Antim Ivireanul, împotriva lui Nicolae Mavrocordat. La 4 septembrie, s-a răspîndit vestea că armata austriacă a intrat în oraș. În realitate, zvonul era lipsit de temei, deoarece detașamentul de austriei care intrase în Țara Românească se instalase aproape de graniță și n-avea intenția să înainteze. După cît se știe, aceste zvonuri au pornit de la Antim și de la boierii care, erau cu el. Așadar, după un an și jumătate de domnie la 18 august, Nicolae Mavrocordat e nevoit să fugă, împreună cu toată familia, boierii curtenii și armata, îndreptîndu-se spre cetatea Giurgiu. Antim era obligat să-i însoțească.

În urma scrisorii primite de la București, în care se anunța că „pădurea în jurul Bucureștiului este plină de soldați austrieci”, Nicolae Mavrocordat încearcă să-l convingă pe Antim să plece împreună cu el. Antim însă refuză.

Antim avea temei să procedeze așa — notează N. Iorga¹ —, deoarece, conform obiceiului, în absența domnitorului, mitropolitul împreună cu sfatul boierilor trebuiau să-l înlocuiască.

Nu e temeinică versiunea că Antim s-a întors la București din cauza bolii. La Giurgiu, Nicolae Mavrocordat e întâmpinat cu panică, însă află curînd că zvonurile erau false. Înțelege abia atunci stratagema lui Antim. Într-adevăr, sfatul boierilor, în frunte cu Antim, aleseseră domnitor pe boierul Brezoianu, de origine română. Dar întoarcerea subită a lui Nicolae Mavrocordat la București, la 10 septembrie 1716, le zădărnicește planurile.

Revenirea lui Mavrocordat s-a dovedit tragică pentru valahi. Brezoianu a fost tăiat în bucăți, zeci de valahi au fost condamnați la moarte sau închiși.

După ce Mavrocordat s-a răzbunat pe boieri, a cerut ca Antim să vină la el. Cînd mitropolitul a intrat în curte, soldații turci l-au dat jos din rădvan, i-au smuls barba și părul. Declarat complice la mai multe crime, i s-a ridicat numele Antim și i s-a dat numele său mirean, Andrei. I-au dat jos potcapul de pe cap și i-au pus o tichie roșie, citindu-i sentința de închisoare pe viață, pe muntele Sinai². A doua zi dimineată, Antim a fost urcat într-un car și dat în pază turcilor, care, ajungînd la Galipoli, l-au tăiat în bucăți și l-au aruncat în riul Dulcia. Se presupune că a fost ucis din porunca lui Nicolae Mavrocordat.

Anton Maria del Chiaro redă tulburarea produsă de această veste: „Fioroasa măcelărire a arhiepiscopului (pe care fiecare îl credea în exil) puse toată Valahia într-o groaznică consternare”.

Așa s-a sfîrșit viața lui Antim Ivireanul, închinată în întregime patriei sale de adopțiune.

¹ N. Iorga, *Istoria Bisericii românești*, ed. II, București, 1930. p. 55.

² D. Bogdan, *Viața lui Antim Ivireanul*, în B.O.R. LXXIV (1956), nr. 8—9, p. 679—689.

LEGĂTURILE CU ȚARA DE OBÎRȘIE

Consacrîndu-și energia, cultura și întreg talentul patriei sale adoptive, Antim nu și-a uitat niciodată țara și poporul în sinul căruia văzuse lumina zilei. El, care a jucat un rol atît de însemnat în arta tipografică a Valahiei, a fost factorul hotărîtor în înființarea primei tiparnițe georgiene la Tbilisi.

Deși tipărirea de cărți era, pentru Georgia, un puternic mijloc de păstrare și apărare a ființei naționale, deseale năvăliri au împiedicat stabilirea unei tipografii în țară. Primele cărți în limba gruzină au apărut abia în secolul al XVI-lea, și aceasta în tipografii din afara hotarelor țării. Astfel, „Alfabetul georgian cu rugăciuni“, tipărit în anul 1629, precum și „Dicționarul gruzin-italian“ sînt scoase în tipografia înființată la Roma de catolicul gruzin Nicoloz Ciolocașvili (Nichifor Urbah).

Prințul Cahetiei, Arcil, a încercat înființarea primei tipografii în Georgia la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Aflîndu-se în anul 1687 la Moscova, el a adresat primarului orașului Amsterdam, Vitsen, o comandă de litere gruzine, la tipograful Totfaluși, originar din Cluj. Acesta din urmă a executat tiparnița în anul 1687, trimițînd-o la Stockholm, unde se afla în captivitate prințul Alexandru, fiul lui Arcil, care participase, ca ofițer în armata rusă, la războiul ruso-suedez și căzuse prizonier. Alexandru se pare că a trimis tiparnița spre patrie, dar cercetătorii nu au reușit să stabilească că ea ar fi ajuns măcar pînă la Moscova.

Cu toate acestea, prințul Arcil, stabilit definitiv la Moscova, a reușit să tipărească acolo, în 1705, o Psaltire gruzină. În Gruzia însă nu exista nici o tiparniță.

Vahtang al VI-lea, prințul Cartliei, în atmosfera de înflorire culturală pe care a creat-o, a depus multe străduințe, căutînd în afara granițelor țării ajutor pentru înființarea unei tipografii.

El s-a adresat patriarhului Ierusalimului, Hrisant Notara, cerîndu-i ajutorul în această întreprindere. A făcut aceasta pentru că între biserica gruzină și Ierusalim existau vechi și trainice legături, în virtutea cărora la Ierusalim funcționau cîteva vechi biserici și mănăstiri gruzine, importante focare de cultură.

Hrisant Notara a transmis rugămintea lui Vahtang domnitorului Țării Românești, Constantin Brîncoveanu, cu care se afla în relații de strînsă prietenie. În acea vreme, tipăriturile de cărți bisericești și arta tipografică din Țara Românească dobîndiseră o faimă care trecuse de mult în afara granițelor țării, fiind unanim recunoscută în întreaga lume ortodoxă.

Brîncoveanu s-a adresat în acest scop lui Antim Ivireanul, mitropolitul Țării Românești. Inimosul vlădică al Ungrovlahiei, mișcat de rugămintea pornită din țara sa de obîrșie, a răspuns, depunînd multe silințe în îndeplinirea dorințelor lui Vahtang. El a hotărît să trimită, întru îndeplinirea unei atît de grele misiuni ca înființarea unei tiparnițe într-o țară îndepărtată cum era Gruzia, pe Mihail Ștefanovici (Iștvanovici), împreună cu un grup de ucenici. Alegerea sa a avut adînci temeiuri, întrucît Iștvanovici, în afară de faptul că era cel mai capabil ucenic al său, organizase mai înainte de aceasta (în 1698) tipărirea cărților în Transilvania.

O problemă pe care cercetătorii istoriei tipografiei gruzine o lasă controversată este aceea dacă Mihail Iștvanovici a fost în Gruzia singur ori însoțit de ucenici. Astfel, C. Kekelidze, A. Hahanașvili, precum și istoricul român Petre Constantinescu-Iași, afirmă că el nu s-ar fi dus singur. Alții, ca O. Gvincidze, susțin contrariul. Personal ne întemeiem punctul de vedere pornind tot de la citatul din Prefața „Evangheliei” tipărite în 1709, la Tbilisi, în care Iștvanovici cere iertare cititorului pentru greșelile tipografice scăpate în carte, cu următoarele cuvinte: „Cu umilință vă rog pe toți mari și mici să nu-mi luați în ris dacă găsiți greșeli în cuvinte și în litere, pentru că eram străin

În această țară și nu cunoșteam limba voastră, ca și acei care sînt ucenicii mei erau de asemenea fără experiență în aceste treburî. Iar eu nu vizitasem Georgia mai înainte, ca și ucenicii mei"¹, care, după părerea noastră, ar putea atesta faptul că nu venise singur acolo.

Dacă ar fi să presupunem să sensul acestor cuvinte este cel dat de Gvincipdze, și anume că Istvanovici nu văzuse pînă atunci Gruzia, după cum nici ucenicii săi — (presupuși de Gvincipdze a fi fost gruzini) nu văzuseră vreo tipografie, prezența greșelilor de tipar rămîne inexplicabilă, întrucît, deși aceștia nu erau inițiați în tainele artei tiparului, gruzini fiind, și-ar fi cunoscut limba maternă și ar fi remarcat aceste greșeli în timpul culegerii.

Toate indiciile atestă că ucenicii erau români, care veniseră împreună cu el în calitate de simpli executanți.

În ceea ce privește data plecării lui Istvanovici din Valahia, toți cercetătorii sînt de acord în a o situa în prima jumătate a anului 1707.

O a doua chestiune controversată este aceea a locului în care au fost confecționate instalațiile și literele tiparniței din Tbilisi. Unii cercetători, ca, de pildă, K. Sarașidzei, afirmă că literele și utilajul au fost confecționate la Tbilisi, întrucît ar fi fost lipsit de sens să fi fost aduse din România, dată fiind depărtarea, precum și nesiguranța unui drum atît de lung. O astfel de susținere este puțin verosimilă, și aceasta din două considerente: cărțile tipărite de Istvanovici în 1698 în Transilvania nu aveau tiparul de o calitate deosebită lucru recunoscut de el însuși, atunci cînd cere scuze cititorului că utilajul tipografic este uzat; utilajul pentru prima tiparniță întemeiată de români la Alep, în Siria, la 1701 a fost construit în Țara Românească.

S-a emis și ideea că din Muntenia s-ar fi trimis întregul utilaj, în afară de caracterele tipografice, care au fost turnate în Gruzia. Gordeziani și Gvincipdze dau această explicație, afirmînd că aceste caractere au fost turnate după modelul celor mai frumoase manuscrise gruzine, care, firește, nu existau în Muntenia.

¹ Cf. I. Bianu și Nerva Hodoș, *op. cit.*, p. 543—548.

Virgil Molin¹ afirmă că toate caracterele utilizate în tiparnița din Tbilisi de Mihail Iștvanovici ar fi fost primite de la Amsterdam, făcînd parte din cele comandate, așa cum am văzut mai înainte, de prințul Arcil. Ipoteza aceasta se susține prea puțin, în lumina cercetărilor recente ale unor istorici ai tipăriturilor gruzine, care au stabilit că nici literele tipografiei din Moscova a lui Arcil nu erau primite de la Amsterdam.

În ceea ce privește calitatea excepțională a literelor din tipăriturile lui Iștvanovici, ea nu trebuia să presupună cu necesitate existența unor caligrafi supracalificați, care să se fi inspirat din vechile manuscrise gruzine, întrucît Antim, cunoscut ca un caligraf și miniaturist excepțional, ar fi putut prea bine să confecționeze aceste litere, care erau ale limbii sale materne.

În ceea ce ne privește, cel mai aproape de adevăr ni se pare a fi cercetătorul român Dan Dumitrescu², care susține că Mihail Iștvanovici ar fi adus cu sine din Muntenia poansonalele cu ajutorul cărora a turnat la Tbilisi caracterele gruzine. N-ar fi însă exclus nici ca Iștvanovici însuși să fi turnat la Tbilisi caracterele acestea, inspirîndu-se din cele mai reușite modele ale manuscriselor gruzine.

După noi, lucrurile trebuie să se fi petrecut astfel: mai întîi, distingem următoarele feluri de scriere gruzină: a) scrierea bisericească „*huḡuri*“, avînd două variante extrem de distincte: *tavruli* — scriere de titulatură și de acte oficiale, caracterizată prin litere de mărime uniformă și rotunde, denumită, din această cauză, și *mrglovani* (rondă) — și *nushuri* sau *nusha-huḡuri* — scriere cu caractere de rînd, avînd litere drepte și de mărime diferită; b) scrierea laică „*mhedruli*“ (militară) — utilizată în cancelarii și în corespondența laică începînd cu secolul al XI-lea; caracterele sale sînt de mărimi diferite, ca în scrierea *nushuri*, dar rotunde, ca în scrierea *tavruli*.

Menționăm că în Evanghelia și Psaltirea tipărite de către Mihail Iștvanovici în 1709 sînt utilizate litere de mărime

¹ Contribuții noi la istoricul relațiilor culturale cu orientul ortodox, n. B.O.R., martie-aprilie 1961.

² Activitatea tipografică a lui Mihail Ștefanovici în Gruzia, în „Studii“, XI, 1958, nr. 4.

uniformă — *nushuri* —, în timp ce în Condacul (liturgia) tipărit în 1710 apare scrierea *nushuri* cu caractere mici, mijlocii și mari, precum și scrierea laică „*mhedruli*“; întâlnim însă și litere grecești.

După toate probabilitățile, Mihail Iștvanovici și ucenicii săi aduseseră cu ei poansoane cu litere *nushuri* de mărime mare, precum și litere grecești. După acestea, au turnat literele gruzine *nushuri* de mărime mare, care au fost de îndată utilizate la tipărituri, pentru ca ulterior, după aceste modele, să confecționeze poansoane și să toarne caractere *nushuri* de alte mărimi, ca și litere grecești.

În ceea ce privește literele „*mhedruli*“, folosite ulterior, este posibil ca ele să fi fost în întregime confecționate în Gruzia.

Mitropolitul Antim era în mod logic interesat în primul rînd de tipărirea literaturii bisericești în Gruzia trimițînd, în patria sa poansoane cu caractere bisericești (*nusho-hușuri*), precum și litere grecești.

De aceea, considerăm că Antim a confecționat în Valahia poansoanele el însuși, ajutat de Iștvanovici. În ceea ce privește celelalte caractere, și în mod special „*mhedruli*“, se poate să fi fost confecționate la Tbilisi de Iștvanovici, cu eventualii săi ucenici localnici.

O astfel de interpretare nu contrazice cuvintele lui Iștvanovici din Prefața la prima sa tipăritură, precum că literele sînt confecționate de el însuși, întrucît el a participat la confecționarea poansoanelor în Muntenia, pregătind după ele matrițe și turnînd caracterele la Tbilisi.

În afară de aceasta, este foarte probabil ca Iștvanovici să fi adus cu sine ornamente tipografice cu desene și gravuri, aparținînd lui Ivanichie — gravorul al cărui nume se întîlnește în tipărițile lui Antim.

În același timp, la execuția cărților tipărite la Tbilisi au participat, fără îndoială, și specialiști gruzini.

Mulțumită rîvnei și măiestriei tipografilor români, depuse în organizarea tipografiei, în chiar anul următor, 1708, a apărut prima carte în limba gruzină, O Evanghelie.

În semn de mulțumire, regele Vahtang al VI-lea a trimis în Țara Românească primele două exemplare ale Evangheliei. Numai în aceste două exemplare figurează o poezie

a lui Vahtang în caractere „*hułuri*“, din care aflăm cum a fost plănuită ctitoria tipăriturii de cărți în Gruzia și cum a ajutat la această lucrare domnitorul Constantin Brîncoveanu și patriarhul Hrisant Notara, „iar dintre cei ce au luat parte cu multă osîrdie la întemeierea tipografiei din Tbilisi se află mitropolitul Țării Românești, Antim Ivireanu“.

În primul dintre exemplarele trimise în Muntenia, se află și un cuvînt către Domnitor, iscălit de Antim și datat 28 mai 1710, ceea ce atestă că cele două exemplare fuseseră trimise lui Antim și primite de către acesta. El a mai adăugat o însemnare manuscrisă în limba română. Antim a pus cărții o îmbrăcăminte frumos împodobită, trimițînd-o lui Brîncoveanu în semn de mulțumire pentru ajutorul dat compatrioților săi. Din cuvintele de mulțumire adresate de el Domnului se vede cît de mult își iubea îndepărtata țară, cît suferea pentru restriștile prin care trecea ea și cît voise întemeierea unei tiparnițe acolo.

La sfîrșitul Evangheliei, figurează cuvîntul către cititor al lui Mihail Iștvanovici, de care am vorbit mai înainte și sub care el își pune semnătura : „Smeritul tipograf și supusul rob al lui Dumnezeu, care a lucrat cu toată osîrdia Mihail Ungro-Vlahul, fiul lui Ștefan“, în timp ce în toate cărțile tipărite la Tbilisi el semnează „Mihail Ștefanișvili“, uneori „Ștefanidze“. Faptul probează rapida sa aclimatizare la viața spirituală a țării în care fusese trimis. Semnătura este urmată de cunoscutele versuri ale lui Antim din Evanghelia de la Snagov din 1697 : „Precum cei străini vor moșia să-și vază...“, reproduse de Iștvanovici în românește, dar tipărite cu caractere gruzine.

Iștvanovici a tipărit la Tbilisi, în afară de Evanghelie, Psaltirea, Apostolul, Condacul (sau Liturghia), Ceaslovul, Liturghierul și o Biblie (neterminată)¹. Unii cercetători gruzini, ca K. Sarașidze, Ș. Kurdhelașvili, emit supoziția că tot el ar fi tipărit celebrul poem al lui Șota Rustaveli „Viteazul în piele de tigr“, însoțit de extrem de interesante comentarii ale lui Vahtang, precum și o carte „Despre creații“ tradusă de acesta din limba persană.

¹ K. Sarașidze afirmă că ea n-a fost terminată din cauza surghiunirii îngrijitorului ei, învățatul Sabba Sulhan Orbeliani (vezi cap. „Gruzia în secolul al XVII-lea“ din lucrarea de față).

În primăvara anului 1712, Vahtang trimite pe Iștvanovici în Olanda, spre a se perfecționa în arta tiparului. Din izvoarele românești rezultă că el a petrecut puțină vreme acolo, întrucît în același an el tipărește în Gruzia, cu litere grecești, „Lauda Fecioarei“. Unii cercetători gruzini se îndoiesc, în genere, că această călătorie ar fi avut loc, dar îndoielile nu se susțin, în lumina celor două scrisori adresate de Antim lui Hrisant Notara în aprilie 1713.

De un și mai mare interes este cea de-a doua scrisoare a lui Antim.

K. Sarașidze arată că Mihail Iștvanovici era un meșter atît de iscusit, încît ar fi putut umple cu cărți întreaga Gruzie. De aceea Vahtang al VI-lea îl iubea ca pe un fiu. Prin priceperea sa, a știut să îmbine arta românească a tipăriturii cu tradițiile artistice ale manuscriselor vechi gruzine. Opera sa își trage izvoarele, în egală măsură, din cele două culturi, tot așa după cum personalitatea mentorului său Antim Ivireanu întruchipează virtuțile cărturărești a două popoare unite, în frămîntatul secol al XVII-lea, de aceleași eforturi de creare a unor culturi naționale proprii, în pofida tuturor restriștilor.

Tipografia din Tbilisi a funcționat pînă în 1722, cînd a fost distrusă în cursul unei invazii turcești. Pe locul ei se află astăzi o piatră memorială, așezată în 1959, cu prilejul manifestărilor organizate la împlinirea a 250 de ani de la înființarea ei, manifestări la care au participat și cercetători din România.



ANTIM IVIREANUL, SRIITOR UMANIST

Printre numeroasele preocupări ale lui Antim Ivireanul este și aceea de scriitor, insuficient sau doar sporadic cercetată pînă acum.

Antim se dedică scrisului într-o epocă de frămintări, cînd se ducea tot mai susținut lupta pentru introducerea limbii române în cult, în locul celei slavone, care devenea din ce în ce mai neînțeleasă, atît pentru popor, cît și pentru clerici.

Deși opera sa nu este prea întinsă, ea constituie un tezaur al literaturii române vechi, pe care nici un cercetător preocupat de Evul Mediu nu-l poate trece cu vederea. *Didahiile* sale constituie o adevărată frescă social-morală a societății românești de la începutul secolului al XVIII-lea.

Considerat unul dintre înaintașii culturii românești, Antim Ivireanul rămîne în istoria literaturii române un eminent cărturar, luptător și om politic, o adevărată figură de umanist renașcentist. „A fost un suflet rar și a devenit un bun român, acest străin...”¹. El a contribuit la triumful desăvîrșit al limbii naționale în biserica Țării Românești, așa cum o făcuse Dosoftei în Moldova. Aportul său la dezvoltarea literaturii și limbii românești a fost hotărîtor și cu rezultate dintre cele mai lăudabile.

În lucrarea sa *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, istoricul P. P. Panaitescu² a adus noi contribuții asupra curentului umanist privit din perspectiva luptei

¹ Teodor M. Popescu, B.O.R., anul LXXIV, 1956, nr. 8—9, p. 853.

² P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Ed. Academiei R.P.R., București, 1965.

pentru promovarea limbii române ca limbă de cultură. El a arătat că umaniștii, cărturari români din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea, — Miron și Nicolae Costin, spătarul Nicolae Milescu, stolnicul Constantin Cantacuzino, Radu Popescu, frații Constantin și Radu Greceanu, Ion Neculce, Dimitrie Cantemir, Simeon Ștefan, Varlaam, Dosoftei, Antim — au avut un rol hotărîtor în biruința limbii române asupra celei slavone în cultură, în înlăturarea monopolului culturii slavo-bisericești, inaccesibilă poporului și chiar păturilor mai largi ale clasei stăpînitoare. Pornind de la premisa că umanismul a avut rădăcini în pămîntul românesc, constatăm că influențele culturale externe au fost receptate și asimilate potrivit necesităților și condițiilor interne de dezvoltare. Ca izvoare externe ale umanismului românesc, cele mai importante au fost influența umanismului tîrziu polonez și cea a clasicismului grecesc.

Către sfîrșitul secolului al XVII-lea, influența polonă asupra culturii românești slăbește, pentru ca, odată cu scăderea influenței politice a Poloniei în Orient, să dispară cu totul. În secolul următor, sub Constantin Brîncoveanu, Țara Românească devine focarul ce transmite lumina culturii în tot Orientul ortodox. Influența culturii grecești se manifestă prin pătrunderea studiilor clasice în țările române, în cursul secolului al XVII-lea, pentru ca să atingă apogeul în secolul al XVIII-lea, epoca domniilor fanariote.

Mihai Berza consideră că apogeul culturii grecești se situează în perioada 1682—1716 — epoca lui Dimitrie Cantemir. În această perioadă, numărul tipăriturilor grecești este de 42, față de cele 38 românești și 22 slavone și slavo-române. În epoca următoare, 1716—1812, tipăriturile grecești ating cifra 153, iar tipăriturile românești ajung la 457. Limba greacă a dat posibilitatea românilor de a pătrunde în filozofia și literatura elină, care, alături de cultura latină, în apus constituiau „temelia renașterii”¹. Limba greacă, spre deosebire de slavonă a fost utilizată în același timp cu limba română. Mihai Berza consideră că „limba greacă nu a făcut altceva decît să ia loc alături de limba

¹ N. Cartoian, *Curs de istorie a literaturii române vechi*, București, 1931 — 32.

română, ca un complement util pentru un anume răstimp, dar care va fi eliminat după ce își va fi împlinit misiunea”¹. Influența culturii grecești în țările românești e atestată de tipăriturile teologice grecești la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, de traduceri de cărți religioase făcute din limba greacă, dar și de studiile clasice grecești, și în acest caz a constituit un izvor al umanismului românesc.

Un rol deosebit în contactele culturale româno-grecești l-a avut Marea Școală a Academiei Patriarhiei din Constantinopol, unde au studiat umaniști români ca Nicolae Milescu, stolnicul Constantin Cantacuzino, înainte de a pleca pentru studii la Padova.

Antim Ivireanul, ca umanist renașcentist, cunoscând limba greacă, a avut un rol hotărâtor în traducerea cărților de cult în limba română. Influența culturii grecești s-a exercitat în țările române și prin intermediul Școlilor domnești de la Iași și București. Brîncoveanu reorganizează școala grecească din București, întemeiată de Șerban Cantacuzino în mănăstirea de la Sf. Sava. Învățămintul avea un caracter filozofic, istoric, științific. Un curent puternic de tipărirea cărților se dezvoltă sub influența lui Brîncoveanu. Mari centre tipografice scot un număr impresionant de cărți, în românește, în grecește și în alte limbi. Antim a jucat un rol de frunte în înființarea și conducerea tipografiilor, precum și în tipărirea cărților.

Dar umanismul românesc, un curent profund național, își trage sevele din marile probleme politice ale epocii și, înainte de toate, din lupta pentru independență. Acest caracter politico-patriotic, dincolo de apărarea unor privilegii de castă, înseamnă depășirea orizontului îngust medieval, reprezentînd una dintre trăsăturile cele mai importante care apropie cultura românească de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea de cea umanistă europeană. Strălucitele figuri de cărturari amintite, ce s-au făcut remarcate în diferite domenii ale literaturii și științei, își dau aportul la crearea limbii române literare.

¹ Mihai Berza, *Problèmes majeures et orientations de la recherche dans l'étude de l'ancienne culture roumaine*, în „Revue Roumaine d'Histoire” 1970, vol. III.

Opera lor izvorăște din dragostea de patrie, dar și din spiritul critic, cu elemente ale raționalismului. Ramiro Ortiz remarcă întemeiat că literatura română e un „dar al Renașterii”¹.

Ideologia patriotismului a îmbrăcat, la umaniștii români, diverse forme. La Grigore Ureche, patriotismul este implicit; el se exprimă în glorificarea figurii lui Ștefan cel Mare, în idealizarea trecutului Moldovei. La Miron Costin, creatorul teoriei umaniste despre originea romană a poporului român, patriotismul apare explicit, ca un imbold în munca istoricului: „Începutul țărilor acestora și neamului moldovenesc și muntenesc și câte sînt în țările ungurești cu acest nume, români și pînă astăzi (...) a scrie multă vreme la cumpănă au stătuț sufletul nostru (...) A lăsa iarăși nescris cu mare ocară înfundat neamul acesta de o seamă de scriitori jaste inimii durere” (*Opere*, p. 241).

La Cantemir, promovarea principiului „folosului public” s-a născut pe terenul luptei pentru independență, împletindu-se cu lupta împotriva oligarhiei boierești.

Ca umanist renescentist, Antim Ivireanul se face remarcă și prin patriotismul său, conturat în două direcții: apărarea independenței religioase și a celei naționale. Se cunoaște atitudinea sa fermă, de protest față de pretențiile abuzive ale patriarhiei Ierusalimului de amestec în problemele bisericești din Țara Românească, urmărind ca mănăstirile închinete din Țara Românească să depindă exclusiv de Ierusalim, iar patriarhul să fie socotit deplin stăpînitor atît în treburile administrative, cît și în cele religioase.

Cea de a doua latură a patriotismului mitropolitului Antim Ivireanul constă în lupta pe care a dus-o pe toate căile pentru înlăturarea stăpînirii turcești.

Faptul că el a fost rob în turci, că țara sa de baștină, Georgia, a fost devastată de atîtea ori de stăpînirea turcească, că turcii erau cei care sărăceau Țara Românească prin cereri de bani și produse, toate acestea au stîrnit ura neîmpăcată a mitropolitului.

¹ Al. Dușu, *Sinteză și originalitate în cultura română*, Editura Enciclopedică română, București, 1972, cf. R. Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Rumania*, Roma, 1943.

În cuvîntarea pe care a ținut-o cu ocazia alegerii sale ca mitropolit, Antim și-a manifestat deschis ura împotriva stăpînirii otomane: „... și m-au trimis la dumnevoastră să vă fiu păstor, părinte sufletesc... pentru bună sănătatea și spăsenia dumnevoastră și a cinstitelor dumnevoastră case purtători de grijă la cele ce ar fi spre folosul mîntuîții și să vă fiu de mîngîiere la scîrbele robiei cei vavilonești a lumii aceștia”¹. În altă împrejurare, Antim arată direct: „Că ne-au încărcat turcii cu dările cît este peste putință săracilor și nu mai conținesc cu cerutul”.

Primul cărturar român care acordă o atenție specială problemelor limbii române literare este Simeon Ștefan (1656) mitropolitul Transilvaniei între anii 1643—1656. În „Predoslovie către cititori” a Noului Testament tipărit la Bălgrad (Alba-Iulia) 1648, Simeon Ștefan ia în discuție cîteva dintre chestiunile fundamentale ale exprimării literare, susținînd în mod categoric necesitatea creării unei limbi literare unice. El ridică steagul unirii tuturor românilor prin unificarea limbii literare. „Bine știm că cuvintele trebuie să fie ca banii, aceia sînt buni, care împlă în toate țările, așa și cuvintele, acelea sînt bune, carele le înțeleg toți”. Însuși Simeon Ștefan și-a arătat strădania depusă în vederea elaborării unui text care să fie accesibil unei mase cît mai largi de cititori. „Noi drept aceea ne-am silit, den cît am putut, să izvodim, așa cum să înțeleagă toți, iară (dacă) nu, nu-i de vina noastră, ce-i de vina celuiia ce-au răsflirat rumânii printr-alte țări, de s-au mestecat cuvintele cu alte limbi, de nu grăescu toți într-un chip”. În privința greutăților întîmpinate cu ocazia traducerii, el ne arată că a împrumutat unele cuvinte din textul original.

Problemele pe care le-a ridicat Simeon Ștefan sînt meritorii: ideea unității de origine a tuturor românilor și a creării unei limbi literare unice; ideea normării limbii literare într-o perioadă cînd încă nu exista o gramatică a limbii române. Tot el a soluționat problema spinoasă a limbii literare din acel timp, a neologismelor, care n-aveau corespondent în limba română și pe care le-a menținut, îmbogățind vocabularul pe calea împrumutului. Deci *Noul Testament de la*

¹ Antim Ivireanul, *Opere*, 1972, p. 6—7.

Bălgrad a adus o contribuție însemnată la impunerea unei norme fonetice și lexicale supradialectale; el a ajutat în mare măsură la dezvoltarea și unificarea limbii literare vechi.

La numai patru decenii de la tipărirea primei traduceri integrale în limba română a *Noului Testament* (1648), a apărut, în Țara Românească, *Biblia de la București*, în 1688. Tradusă în timpul domniei lui Șerban Cantacuzino, e supranumită și *Biblia lui Șerban Cantacuzino*. Traducătorii Bibliei, frații Radu și Șerban Greceanu, au folosit o versiune greacă, dar și o traducere manuscrisă a spătarului Nicolae Milescu. La traducere, printre alții, a fost consultat și stolnicul Constantin Cantacuzino.

În Predoslovie, se precizează că Biblia se adresează tuturor românilor („la toți“), pentru că „vedem că pînă în zioa de astăzi n-au rămas nici un neam ca să nu citească întru a lor limbă“. Asemenea lui Simeon Ștefan, traducătorii constată greutatea limbii românești din acel timp („strămtoarea limbii românești“) de a exprima toate noțiunile, recomandînd îmbogățirea vocabularului, ca și Simeon Ștefan, pe calea adoptării neologismelor.

Biblia de la București constituie un moment remarcabil pentru introducerea limbii române în biserică. Această carte masivă (944 pagini) este precedată de o introducere dedicată lui Șerban Cantacuzino, prin care se recunoaște dreptul românilor de a asculta liturghia și de a citi Biblia în românește, întărit și de Dositei, patriarhul Ierusalimului și a toată Palestina. Prin ea se stabilește o continuitate cu întreaga literatură religioasă românească anterioară; limba folosită reprezintă sinteza eforturilor tuturor scriitorilor ecleziastici români de pînă atunci.

N. Iorga și N. Cartoian au supraevaluat părțile ei pozitive, pe cînd Ioan Bălan a remarcat că în *Biblia de la București* apar numeroase cuvinte sau construcții traduse greșit. Valoarea Bibliei, sub raportul limbii literare, este, deci, destul de inegală, totuși a contribuit la impunerea graiului muntenesc la un secol după tipăriturile lui Coresi. N. Iorga o apreciază astfel: „*Biblia de la București* este cel dintîi docu-

ment sigur de limbă literară stabilită pe înțelesul tuturor românilor”¹.

În legătură cu traducerea destul de anevoioasă a cărților religioase în limba română, traducătorii și-au exprimat în repetate rânduri părerile despre posibilitățile expresive ale limbii române în comparație cu cele ale altor limbi.

Astfel, în anul 1680, mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei, căruia i s-a atribuit un mare rol în vechea cultură românească, tipărind în București Liturghia, scria în prefață că a redat în românește esențialul:

„... Liturghia toată a o propune pre limba noastră și a o muta nice am vrutu, nice am cutezat, dreptu mărturisescu pentru multe alte pricini ce m-au împinsu, și pentru scurtă limba noastră ce iaste, o amu făcut și pentru lipsa dascăltorii (cum am zisu), ce nu sântu întru ticălos rodului nostru și pentru neînțelegerea năroadelor tainele ce sântu și ce înseamnează și pentru neobiciaiul besericii noastre, ce pînă astăzi n-au ținut“.

Prin urmare, mitropolitul Teodosie, printre alte cauze pentru care n-a cutezat să traducă toată slujba în românește, o invocă și pe aceea potrivit căreia limba română este „scurti“, adică săracă și în neputință de a reda profunzimile dogmatice ale ortodoxiei. În afară de aceasta, se spunea că tălmăcirea cărților de slujbă în românește era greu de făcut, deoarece cuvintele „trebuiau astfel alese și orînduite, încît să aibă ritmul cerut de necesitățile melodice ale muzicii bisericești“².

Deci și aceasta ar fi îngreuiat transpunerea în românește a cîntărilor din cărțile de slujbă.

Cărturarul muntean Radu Greceanu, care a contribuit la difinitivarea traducerii *Bibliei* (București, 1688), constată și el „strămtoarea limbii românești“, contribuind însă efectiv la îmbogățirea ei cu neologisme, mai ales din limba greacă: „Și măcară ca la unele cuvinte să fie fost cu nevoe tălmăcitorilor pentru strîmtoarea limbii românești, iară încăș avînd pildă pre tălmăcitorii latinilor și slovenilor, precum aceia, așa și ai noștri le-au lăsat precum să citesc la cea elinească“.

¹ N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. I, București, 1929, p. 407.

² Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, XIII, p. 223.

Radu Greceanu, traducînd *Mineele* tipărite de episcopul Mitrofan la Buzău, în 1698, semnaleză insuficiența lexicului românesc în comparație cu acela al limbii grecești: „Sînt cuvinte elinești și vorba despre locuri, care unele încă la lexicoane nu se află ; altele, de să și află și să înțeleg, iară pentru îngustarea limbii românești nu pot veni la tălmăcit“. S-a străduit, după cum mărturisește însuși, să dea o traducere cit mai pe înțelesul cititorilor: „Iară eu am iscodit și în tot chipul m-am nevoit a nu lăsa nici un cuvînt ca să nu dea întru înțelegerea limbii noastre cei rumânești“.



CONTRIBUȚIA LUI ANTIM IVIREANUL LA GENERALIZAREA FOLOSIRII LIMBII ROMÂNEȘTI ÎN BISERICĂ

Greutăților întâmpinate în traducerea cărților de către mitropolitul Teodosie își propune să le facă față mitropolitul Antim Ivireanul, ca unul care cunoștea foarte bine limba greacă atât cea cultă, cât și cea comună, iar în Țara Românească învățase românește și slavonește. Antim avea o cultură vastă pentru vremea sa și nutrea convingerea că poporul dorea să asculte slujba în biserică în limba maternă. Știa că nici preoții, nici „norodul” nu mai înțelegeau limbile slavonă și greacă, în care se țineau slujbele. Antim gustase el însuși din amarul robiei, așadar năzuia ca poporul care-l primise cu atîta căldură să nu mai fie rob, întru cele sufletești, unor concepții depășite de vreme.

Începutul făcut pînă la el, de a se ține slujba în graiul poporului (Apostolul, Evanghelia și Cazania), este continuat cu multă trudă de Antim. Tipărește, în 1693, la București, *Evanghelia greco-română*, punînd pe două coloane textul grecesc și cel românesc, astfel ca să fie evident pentru oricine că textul grecesc și cel românesc sînt identice. Deci Antim Ivireanul ridică limba română „la cîntea de a fi pusă alături de limba în care fusese scrisă Evanghelia în original”¹.

Tipărint în limba românească părți din *Sfînta Scriptură*, tîlmăcită în limba română în anul 1688, Antim Ivireanul a scos la lumină, în 1694, *Psallirea*, iar în 1697 *Evanghelia de la Snagov*.

Vrînd să demonstreze că limba română este adecvată și cîntărilor psaltice, Antim a tipărit în 1703, la București,

¹ N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 59.

un *Ceaslov slavo-român*, unde se găsesc și părți în românește ce trebuie cîntate. În același an, scoate în românește *Acalistul Maicii Domnului*, în care condacul „Apărătoarei Doamne” este cîntat.

În a doua parte a activității sale, adică după anul 1705, mitropolitul Antim pășește și mai hotărît pe calea „naționalizării serviciului divin”. În această acțiune i-au slujit drept îndemn și cuvintele din *Epistola I, Corinteni, XIV, 19* : „În biserică voesc cinci cuvinte a grăi cu înțales ca și pe alții să-i învăț, decît zece mii de cuvinte în limbă străină”, precum și răspunsul lui Teodor Valsamon la întrebarea patriarhului Marco al Alexandriei, cu privire la limba în care poate fi slujită Liturghia. Acest răspuns și textul de mai sus au fost reproduse în primele pagini a două dintre cărțile tipărite de el (cele două *Molitfenice*, tipărite la Rîmnic — 1706 și la Tîrgoviște — 1715).

După anul 1705, el introduce în românește multe dintre cărțile de bază ale slujbelor. Începutul l-a făcut cu *Molitfenicul* din anul 1706, pe care îl tipărește la Rîmnic, pe cheltuiala sa. Cuprinsului obișnuit al acestei cărți îi adaugă și alte rugăciuni, des folosite de preoți la slujbe în biserică. Acest *Molitfenic*, scris în graiul înțeles de slujitori și credincioși, trebuie să fi fost mult căutat, fapt ce va fi făcut ca, în cîțiva ani, să nu se mai găsească. Spre a face față cerințelor, mitropolitul Antim îl scoate într-o nouă ediție românească, la Tîrgoviște, în anul 1713.

În anul 1712, scoate un *Octoih*, cel dintîi tipărit în limba română, menit să fie nu numai carte de strană, ci și carte de școală¹.

În anul 1713, Antim tipărește pentru întîia oară *Liturghia în românește*, iar în următorii doi ani scoate de două ori în românește : *Ceaslovul* și *Catavasierul*, „spre a se putea citi în ele, în grai înțeles de toți atît la strană, cît și prin casele credincioșilor”. Este de remarcat că unele dintre cărțile de slujbă scoase la lumină de Antim, cum este cazul *Octoihului* (1712) și al *Liturghiei* (1713), de pildă, sînt aproape neschimbate pînă astăzi în ceea ce privește limba.

Prin cărțile românești încredințate tiparului de către talentatul ierarh, s-a pus temelia vechii limbi românești.

¹ N. Iorga, *Istoria isericii române*, II, p. 100.

E adevărat că în primele sale cărți tipărite în românește, atît lexicul, cit și construcția frazei sînt încă imperfecte. Tălmăcitorii acestor cărți, de cele mai multe ori, se mulțumiseră a reda întocmai topica frazelor slavone sau grecești, de aceea limba lor nu are cursivitate. Scrierile religioase redactate într-o limbă din ce în ce mai îngrijită și mai accesibilă tuturor românilor se răspîndesc în toate regiunile locuite de români.

Spre deosebire de limba, încă greoaie, din traduceriile lui Coresi — deși bazele exprimării literare fuseseră puse prin tipăriturile sale —, în această perioadă (secolele XVII—XVIII), limba traducerilor nu mai urmează atît de fidel limba originalelor; fraza devine mai degajată, se părăsesc treptat unele construcții sintactice nefirești, precum și slăvonismele. Astfel, exprimarea literară devine tot mai limpede, expresivă, aproape de limba populară.

Printre toți ceilalți promotori ai culturii românești, Antim ocupă un loc de frunte. Așa cum remarcă M. Sadoveanu, a ajuns să vorbească și să scrie o limbă „poate cea mai frumoasă dintre a tuturor cărturarilor epocii”¹. În scrisul lui Antim, „limba românească începe a avea curgerea ei naturală”, căci el o dezbracă pe topica frazei străine în care o încătușaseră cărturarii de mai înainte. În cărțile lui Antim se întîlnește „o limbă naturală românească, cu o frază curgătoare și cu material lingvistic întrebuințat și priceput de toți”².

Aceasta a făcut ca limba cărților lui Antim să placă, ajungînd de multe ori model pentru cei ce i-au urmat. Adeseori în cărțile de slujbă bisericească ce s-au tipărit de la Antim încoace, întîlnim, cu imperceptibile schimbări, limba din tălmăcirile sale³. Chiar și astăzi, după peste două veacuri și jumătate, limba unora dintre cărțile bisericești se apropie foarte mult sau e chiar aceeași cu limba ieșită de sub pana vrednicului mitropolit.

Al. Odobescu, referindu-se la calitățile unei traduceri românești din literatura străină, arată: „Cărțile se scriu

¹ M. Sadoveanu, *Limba povestirilor istorice*, comunicare ținută la Academie, în „Contemporanul”, nr. 6/436, 11 februarie 1955, p. 3.

² Antim Ivireanu, *Predice*, „Notițe biografice despre mitropolitul Ungrovlahiei” de episcopul Melhisedec (p. IX).

³ C. Erbiceanu, *Cel dinții Ocloih imprimat în românește*, p. 802—803.

spre a fi citite, și numai acele citiri pot fi profitabile, pe care el le înțelege și care conținând idei sănătoase, prezentate într-un mod logic, sînt scrise într-o limbă de toți pricepută, de toți gustată, într-o limbă care nici dezgustă mintea cu formele și expresiunile ei pocite și înjosite, nici o ostenește prin a ei frazeologie încîlcită, nici o spăimîntă prin netrebuincioase și nejustificabile inovațiuni”¹.

Ca și alți traducători, Antim contribuie prin toată opera sa la integrarea literaturii române în circuitul marilor valori ale epocii și la afirmarea ei în cuprinsul ariilor de cultură.



¹ Alexandru Odobescu, Comunicare la Societatea Academică, 1873.

OPERA LUI ANTIM IVIREANUL

Serierile lui Antim Ivireanul

În jurul operelor vechi se polarizează interesul cărturariilor tuturor timpurilor. Parafrazîndu-l pe Boileau, vom spune că „vechimea unui scriitor nu e un titlu sigur al meritului său, dar vechea și statornica admirație pentru operele lui e o dovadă certă că se cuvine să fie admirate“.

Incontestabil, secolele al XVII-lea și al XVIII-lea au însemnat pentru țările române o lungă epocă de efervescență culturală, o amplă Renaștere, divers manifestată în tipărituri, sculptură, broderie, pictură, miniatura manuscriselor, arhitectură (palate, mănăstiri și biserici). Faima acestei perioade e conferită de numele unor cărturari vestiți, ca Antim Ivireanul, Stolnicul Cantacuzino, Varlaam, pleiada fiind încheiată de domnitorul Dimitrie Cantemir.

Este astăzi unanim recunoscut faptul că activitatea multilaterală a mitropolitului Antim Ivireanul al Ungrovlahiei s-a desfășurat pe mai multe coordonate: cea de iscusit tipograf și editor, apărător al întregii ortodoxii, miniaturist și sculptor, ctitor de locașuri sfinte, predicator, orator și *scriitor* remarcabil al perioadei de început a literaturii române moderne.

Nevoilor vremii lui Constantin Brîncoveanu, de a imprima cărți în mai multe limbi, Antim le răspunde tipărind 30 de cărți în limba greacă, 24 cărți în limba română, o carte în limba slavonă, 8 cărți bilingve, dintre care 5 slavo-române, 2 greco-arabe și una greco-română și, în sfîrșit, o carte în trei limbi: grecește, slavonește și românește. Din cele 64 de cărți, 17 s-au tipărit în forma dată de Antim, iar alte 8 s-au retipărit chiar în vremea sa, toate fiind scoase la lumină datorită muncii pioase a lui Antim. Nu trebuie

trecut cu vederea faptul că 4 cărți tipărite sînt propriile sale lucrări, 10 au prefete sau scrisori de dedicație scrise de el însuși, pentru 5 a compus versuri la alte 6 a adăugat în final note prin care cere iertare pentru eventualele greșeli de tipar, iar 6 sînt tălmăcite de el din limba greacă. Iată, deci, numai o parte a prodigioasei sale activități. Opera sa tipărită și cea rămasă în manuscris nu este prea vastă, dar are o tematică variată; e remarcabilă prin măiestria literară și multitudinea problemelor ce le ridică într-o epocă de adînci frămîntări sociale. Antim se deosebește de toți ierarhii anteriori, situîndu-se, pe bună dreptate, în fruntea valorilor culturale din epoca brîncovenească. Cercetările noi aduc prețioase date, scoțînd în evidență caracterul progresist de luminător, îndrumător, scriitor și umanist al lui Antim. Personalitate complexă, el s-a identificat cu năzuințele poporului român ca patriot; a luptat pentru scuturarea jugului otoman și pentru înlăturarea nedreptăților și inegalităților sociale, a moravurilor din vremea sa, criticîndu-le cu vehemență și mult curaj de la înălțimea amvonului mitropolitan.

Opera sa tipografică și, mai ales, cea literară s-au bucurat de o cercetare și interpretare științifică. S-a vorbit mai mult de *Didahiile* sale, deși editarea acestor minunate predici s-a făcut destul de tîrziu (între 1886 și 1915) la o sută șaptezeci de ani după tragica sa moarte, și în decurs de douăzeci și nouă de ani, pentru ca astăzi să i se retipărească, parțial sau în extenso, întreaga operă.

Menționăm editarea *Didahiilor* și a întregii opere de către cercetătorul Gabriel Ștrempel. Într-un interval de numai zece ani, au apărut două ediții critice, și anume Antim Ivireanul, *Predici* (ediție critică, studiu introductiv și glosar de G. Ștrempel, Editura Academiei R.P.R., București, 1962, 306 p.); Antim Ivireanul, *Opere* (ediție critică și studiu introductiv de G. Ștrempel, Editura Minerva, București, 1972, 474 p.), tipărită în condiții optime.

În lucrarea de față, ne-am propus să relevăm în special activitatea lui Antim ca scriitor. Din rațiuni metodologice, am împărțit opera sa în:

I. *SCRIERI ORIGINALE*, pe care le-a tipărit în timpul vieții sale, inclusiv prefetele și dedicațiile (prezintă o valoare deosebită prin caracterul lor informativ-documentar și sub aspect literar). Aceste scrieri sînt: „Învățătură

pre scurt pentru taina pocăinții" : „Învățătura bisericească“ ; „Capete de poruncă“, elaborate în intenția ridicării clerului, cuprind sfaturi pentru preoții și duhovnicii vremii. Lucrarea „Sfătuiri creștine-politice“, scrisă în versuri, în grecește, este dedicată domnitorului Ștefan Cantacuzino, avînd prefețe și dedicații.

II. *SCRIERI RĂMASE ÎN MANUSCRIS, PUBLIFICATE ULTERIOR* : „Chipurile Vechiul și Noului Testament“ ; „Așezămîntul mănăstirii Antim“ (testamentul său), „*Didahiile*“. Este demn de menționat faptul că opera *manuscrisă* a lui Antim Ivireanul, tipărită destul de tîrziu, este mai prețioasă decît cea tipărită în vremea lui.

Alegerea lui Antim, drept cel mai destoinic dintre egumeni, pentru scaunul episcopal al Rîmnicului (a fost ales episcop în 16 martie 1705, și a rămas pînă la 27 ianuarie 1708) constituie un bun prilej pentru o activitate pastorală și tipografică lăudabilă. Antim s-a impus datorită meritelor sale deosebite de teolog recunoscut și „singurul vlădică de mai multe ori artist“ — notează istoricul N. Dobrescu.

La Rîmnic, în apropierea dealului Capela, în mijlocul unei naturi binecuvîntate și într-un climat de adîncă meditație, Antim Ivireanul și-a îndreptat cele dîntii gînduri către clerul eparhiei sale, pe care îl dorea tot mai luminat în condițiile grele de atunci.

A

Învățătură pe scurt pentru taina pocăinții

În anul 1705, Antim a alcătuit și a tipărit, în tipografia întemeiată la Rîmnicu Vîlcea, prima sa carte (o broșură, dintre cele trei elaborate de el) pentru îndrumarea preoților duhovnici, cît și pentru educarea credincioșilor. Această lucrare este cunoscută sub titlul prescurtat : *Învățătură pentru taina pocăinții*¹.

¹ Titlul complet al lucrării este : „Învățătură pe scurt pentru taina pocăinții, acum într-acesta chip tocmită și tipărită în zilele prealuminatului domn Io Constantin Brîncoveanu Basarab Voevod, cu cheltuiala cinstiului de bun neam a lui Șerban Cantacuzino biv vel paharnic și cu blagoslovenia prea sfințitului mitropolit Teodosie, de iubitorul de Dumnezeu chir Anthim, episcopul Rîmnicului 1705“.

Oglindind fidel moravurile creștinilor din acea vreme în *Didahii*, în alte câteva cărți se adresează direct preoților și duhovnicilor, înfățișând starea reală în care se găsea clerul.

Privit din aceste două puncte de vedere, mitropolitul Antim Ivireanul a fost și rămâne un neîntrecut cronicar al vremii sale, care a descris și, totodată, a combătut ignoranța clerului și scăderile societății vremii sale. La originea acestei opere stă faptul că Antim Ivireanul, înainte de a fi fost ales în scaunul episcopal al Rîmnicului, fusese duhovnic la mănăstirea Snagov, iar acolo va fi întâmpinat multe greutăți în administrarea spovedaniei, după cum aflăm de la tipograful Gheorghe Radovici, ucenicul său, care tipărise la Snagov, în anul 1700, *Învățăture creștinești*. În prefață, el oferă următoarele informații despre dascălul său: „Ca cerbul setos a alergat către pre cuviosul întru ieromonahi, egumenul sfintei minăstiri „Văvedeniei Bogorodiții a Snagovului“, duhovnicul Kyr Antim de la Iviria, și a învățat cu multă osteneală și osîrdie de la Sfinția sa meșteșugul tipografiei“.

Lucrarea este printre primele de acest fel în literatura românească veche și face parte dintr-un plan mai larg de pregătire a preoților în scopul instruirii lor; se adresează deopotrivă credincioșilor, spre a-i educa în spiritul vremii. Cartea are două părți. În prima parte, Antim Ivireanul se adresează credincioșilor (numărîndu-se și pe sine), iar în partea a doua se adresează preoților. Cartea este bine documentată, cu citate din scripturi, într-o formă apropiată de cea a predicilor, avînd un stil îngrijit, o frază aleasă și expresii cursive.

Partea introductivă este interesantă și instructivă: Antim îi îndeamnă pe oameni să deprindă *cititul*, aceasta fiind o condiție sine qua non pentru viața fără greșală: „... nu aflu altă pricină fără numai neînvățătura... pentru că nu iubim să cetim și să învățăm carte... Că omul carele nu știe carte ca să citească,... se asemîna cu dobitoacele cele necuvîntărește carele nu știu ce fac de vrîme ce n-au minte; să asemîna orbilor, pentru că precum orbul nevăzînd lumina soarelui nu știe unde merge nici ce iaste înaintea lui...

Într-acesta chip și mintea omului neavînd învățătură și dascălie a cuvîntului celui drept iaste orb..." (II, 350).¹

Din aceste fraze, de o admirabilă plasticitate, se desprinde mîhnirea lui Antim în legătură cu ignoranța clerului; incapabil să educe oamenii simpli, „care nu știu carte ca să citească”. Antim se arată indignat și de faptul că unii preoți nu știu cum să administreze slujbele religioase, adevăr consemnat și de alte scrieri.² Această stare deplorabilă era comună tuturor țărilor ortodoxe de răsărit, ca o caracteristică a epocii feudale³.

Ideile progresiste ale lui Antim le aflăm și la cronicari. Grigore Ureche își începe cronica arătînd că istoria, adică păstrarea amintirii trecutului, deosebește pe om de „dobitoacele cele mute și fără minte”, iar o concluzie la care ajunge Miron Costin se vedește în cuvintele: „...nu iaste alta și mai frumoasă mai de folos în toată viața omului zăbavă decît cetitul cărților”. Dimitrie Cantemir, în *Divanul* său, mărturisește: Omul cu mintea și învățătura din dobitoace se alege iară aceasta lipsind, și decît dobitocul mai rău iaste“.

Concepția despre învățătură, despre cultură privită în special prin prisma educației religioase, o întîlnim deopotrivă în *Istoria ieroglifică* și în *Didahiile* lui Antim. Antim Ivireanul are meritul de a se fi ridicat cu vehemență împotriva unor practici dăunătoare, a superstițiilor de tot felul, dovedindu-se un cărturar luminat, un veritabil umanist renașcentist. El cere ca la spovedanie recomandările să fie făcute cu tact pedagogic, iar canonul să nu fie nici greu, nici ușor, după vîrstă: „Tinăr iaste, au bătrîn, însurat iaste, au neînsurat...”; de asemenea, duhovnicul să fie „împodobit cu carte și cu fapte bune”. Să fie un exemplu de comportare în familie și în societate.

Învățăturile lui Antim Ivireanul pentru duhovnicii din vremea sa sînt de actualitate și în epoca noastră.

¹ Toate trimerile la operele lui Antim se fac după: Antim Ivireanul *Opere*, ed. I, 1962 și ed. II, 1972.

² Al. Papiu Ilarian, *Tezaurul de monumente istorice*, I, București, 1862, Matei al Mirelor, *Istoria celor petrecute în Țara Românească*, p. 327—384.

³ Șt. Coriolan, *Începuturile scrisului în limba română*, București, 1941, p. 40—41.

Învățătură bisericească

După o activitate rodnică la eparhia Rîmnicului, un e și-a câștigat merite remarcabile, Antim Ivireanul a obținut *ecdosis* și *metathesis*, adică înscăunarea și transferarea de la episcopia Rîmnicului la mitropolia Țării Românești.

În activitatea desfășurată de Antim Ivireanul ca mitropolit al Ungrovlahiei (1708—1716), se înscrie și a doua lucrare a sa, o pastorală, adresată clericilor, sub titlul *Învățătură bisericească*¹, apărută în noiembrie 1710, tipărită la Tîrgoviște de către ucenicul său, meșterul tipograf Gheorghe Radovici.

Indignat de ignoranța clerului valah („între celelalte scîrbe ce am, de mă rănesc cu inima, — spune Antim — iaste cea mai grea de mă întristez și mă mîhnesc mai mult că văd între preoții mei atîta *proslie*, atîta *neînvățătură* și atîta *nedumerire*”), Antim a alcătuit această *Învățătură bisericească*, concepută ca un prețios îndreptar pastoral.

Această „mică cărticică“, cum o numește Antim în prefață, e alcătuită din trei părți, partea întâi cuprinzînd: „... oare carele din cele mai trebuincioase și mai de folos“ *învățături*.

Partea a doua este asemănătoare celei incluse în *Învățătura pre scurt pentru taina pocăinții*, mai puțin rugăciunile, care nu-i aparțin lui Antim, de aceea cercetătorul G. Ștrempele, în volumul Antim Ivireanu, *Opere* (1972), n-o mai include.

Partea a treia conține „învățături pentru cite lucruri s-au putut afla pînă întru acest ceas, carele să facă cu neceviință și fără de cale, și trebuie de acum înainte să nu se mai facă“ (II, p. 366).

Cartea este menită a fi oferită în dar preoților: „... cu aceste puține învățături veți putea să vă saturați de lumina cunoștinții“... (II, p. 366). „Chiverniseala“ de care vorbește Antim se referă la administrarea bisericească, guvernarea arhiereului în biserică (doctrinală, administrativă și judiciară), așa cum s-a dovedit a fi avut-o Antim Ivireanul.

¹ Titlul complet este: „Învățătură bisericească la cele mai trebuincioase și mai de folos pentru învățatura preoților, acum într-acest tipărită în Sfînta Mitropolie în Tîrgoviște la anul de la Hristos 1710. Să se dea în dar preoților“.

Înțelegind că masa duhovnicească fiind mare, un singur „păstor“, mitropolitul însuși, oricât ar fi de luminat, nu poate conduce singur, are nevoie să-și asocieze colaboratori, adică pe preoți, cărora le recomandă „Să lucreze cu cuvîntul și cu fapta“. Mitropolitul face apel la preoți, spre sfîrșitul introducerii, arătînd că aceste învățături sînt puține, deci se pot asimila ușor, trebuie însă să existe stăruință : „... să lăsați toate pricinele într-o parte că sînt deșertăciuni“ (II, p. 367), „și nu vă feriți de a face osteneală, nici vă dați leneviei“ (II, p. 367).

Această carte pastorală (cu cele trei părți : doctrinală, administrativă și disciplinară) a constituit unul dintre monumentele religioase ale vremii.

Referitor la metodele administrării spovedaniei, recomandă să fie aplicate cu blîndețe, cu bună dispoziție, pentru ca și declarațiile să fie făcute cu bună voie, iar întrebările care se pun penitentului urmează să aibă o logică gradată. El pune întrebări ce duc la concluzii sigure ; acestea își trag originea de la hexametrul tehnic al circumstanțelor transmis posterității de Quintilian (35—96 e.n.) : *quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quando, quomodo*, — fapt ce demonstrează că mitropolitul nu era străin de ele. Între canoanele ce se dădeau penitenților, erau unele pe care mitropolitul Antim, bazat pe rațiune și știință, le combătea, găsindu-le barbare și interzicînd duhovnicilor să le mai aplice.

Se referă, de asemenea, la chestiunea strămutărilor și fugarilor dintr-un sat sau județ în alt sat, lucru ce adesea se întîmpla în acele vremuri grele.

Deși trăia în plină epocă feudală, mitropolitul s-a dovedit a fi un ierarh care a depășit concepțiile înguste ale epocii, despre om și natura lui. În cărțile sale, mitropolitul scoate în evidență și pune la loc de cînte unele *învățături* care astăzi au un accentuat caracter social : „... preoții să aibă față de țigani aceeași atitudine pe care o au față de ceilalți...“ (*Învățătură pre scurt...*, I, p. 38—39).

Învățătura bisericească a lui Antim, tipărită în foarte multe exemplare, s-a bucurat de o mare răspîndire. În anul 1714 a apărut ediția a II-a, publicată în tipografia școlii Văcăreștilor.

Lucrarea prezintă interes pastoral, mai ales prin atitudinea lui Antim împotriva practicilor rudimentare în administrarea canoanelor pentru penitenți. Importanța învățăturilor și sfaturilor date de Antim Ivireanul nu se vedește numai în perioada în care păstorește, ci depășește mult limitele acesteia. Dovadă este faptul că aceste cărți s-au retipărit de mai multe ori (*Învățătura bisericească* — ediția a II-a, București, 1714, apoi ediția a III-a, 1774, și *Capete de poruncă*, București, 1775).

Capete de poruncă

Una dintre cele mai importante lucrări ale lui Antim Ivireanul este *Capete de poruncă*, care se impune prin valoarea sa juridică și literară. Dispozițiuni canonice și de drept laic sînt predate într-o formă remarcabilă.

De la apariția *Învățăturii bisericești* trecuseră patru ani și, fiindcă observase că unii preoți valahi nu s-au ostenit s-o citească și să țină seama de învățături, Antim este nevoit să alcătuiască și să publice în 1714, tot la Tîrgoviște, prin munca tipografică a aceluiași ucenic al său, Gheorghe Radovici, o lucrare sub formă enciclică, tot în românește, adresată clerului, intitulată *Capete de poruncă*¹.

Este ultima pravilă românească dinaintea perioadei fanariote, puțin studiată pînă astăzi, în care se cuprind, pe lîngă alte dispoziții adresate clerului, și reguli pentru întocmirea testamentelor și a foilor de zestre, pentru căsătorii între români și țigani, pentru preoția românilor eliberați din șerbie etc.

Lucrarea aceasta, cunoscută sub titlul prescurtat *Capete de poruncă*, prin modul de adresare și prin îndemnurile ce le dă preoților și diaconilor, se aseamănă cu actualele cărți pastorale eparhiale.

¹ Titlul complet este : „Capete de poruncă la toată ceata bisericească pentru ca să se păzească fireștecarele din preoți și din diaconi deplin și cu cinste datorîndu-se hotarului său. Acum întîia tipărită în zilele prealnalțatului domn și oblăduitoriu a toată Țara Românească, Io Ștefan Cantacuzino Voevod, în sfînta mitropolie în Tîrgoviște, la leat 7222 (1714), de Gheorghe Radovici“.

Înainte de apariția acestei cărți, limba românească nu era formată sub aspectul juridic, pentru a exprima noțiunile de drept pe înțelesul maselor.

Capete de poruncă cuprinde termeni juridici referitori într-un stil limpede, cursiv.

Primele cărți în limba română, cum sînt *Pravila de la Govora* (1640), *Carte românească de învățătură* (Iași 1646) și *Îndreptarea legii* (Tîrgoviște, 1652) erau destinate judecătorilor de la centru, organelor de judecată locale.

Capete de poruncă reprezintă o primă etapă în formarea și dezvoltarea limbajului juridic românesc, cuprinzînd și dispoziții juridice scrise în limba română, care au fost aplicate de toată societatea românească, spre deosebire de *Îndreptarea legii* (1652), care a fost folosită mai mult de conducători, spre a nu fi lăsați pe mîna acelor (a „măscăricilor“) care ar fi putut forma o opoziție legală împotriva statului feudal¹.

În text, la pag. 2—3, se află cuvîntul mitropolitul Antim către preoții și diaconii din Țara Românească, pe care-i îndeamnă să se roage pentru voievodul Ștefan Cantacuzino, care „au mîntuit cu hrisov domnesc toată ciata preoțească de sarcina dărilor ce da de rînd cu țara“ (II, p. 388).

Capete de poruncă, privite sub aspect istoric-bisericesc reflectă frămîntările bisericii ortodoxe din Țara Românească de la începutul secolului al XVII-lea. Ele dezvăluie și scăderile morale ale slujitorilor altarului, propunînd remedierea acestora, ca și contradicțiile dintre biserică și boierime.

Preotul trebuia să păstreze cu grijă *Capetele de poruncă*. Nu era permis să fie pierdută. Pierderea ei însemna, pentru preot, trecerea în rîndul țăranilor. Este singurul caz, în istoria bisericii Țării Românești, cînd pierderea unei cărți bisericești era astfel sancționată.

Dispozițiile *Capetelor de poruncă* cu privire la drept se împart în două: prima parte — *regimul matrimonial* și *regimul succesoral*; iar a doua — căsătoria și condițiile ce trebuiau îndeplinite de cel ce urmează să se căsătorească.

¹ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 198.

În legătură cu întocmirea diatelor (testamentelor) și a foii dotale, ni se dezvăluie probleme juridice ridicate în acel timp. Un fapt demn de remarcat este pledoaria lui Ivireanul pentru dreptul la moștenire al rudelor apropiate. Aceasta demonstrează că înlăturarea rudelor apropiate de la succesiune devenise un sistem alarmant. Se întâlneau și alte elemente noi în materie matrimonială și succesorală : bărbatul care supraviețuiește moștenește a treia parte din zestrea femeii, atunci când vine în concurență cu ascendenții și colateralii. Recunoașterea acestui drept bărbatului supraviețuitor femeii, pentru prima oară în legislație scrisă, constituie un progres al legiuirilor de atunci.

Din conținutul acestei pastorale rezultă că Antim se străduia să ridice nivelul clerului valah, să-i ofere condiții corespunzătoare de existență.

Antim îi îndrumă pe preoți ca, în calitatea de luminători ai poporului, să devină folositori societății, prin întocmirea testamentelor și a foilor de zestre, care aveau rolul de a împiedica neînțelegerile dintre rude. Totodată, Antim indică formularele după care să se întocmească aceste acte, atât de frecvente în veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea. *Capetele de poruncă* stau la baza dreptului scris vechi românesc.

Cu timpul *Capete de poruncă* a devenit o normă juridică, după cum reiese dintr-o circulară a Arhiepiscopiei Ungrovlahiei către preoți.

După anul 1714, în Țara Românească existau patru norme juridice în vigoare : dreptul roman-bizantin, obiceiul pământului, *Îndreptarea legii* și *Capete de poruncă*.

Din cuprinsul acestei opere și din a celorlalte două lucrări ale lui Antim, elaborate în scopul ridicării nivelului cultural al preoților, se desprind numeroase elemente juridico-canonice și laice care scot în evidență altă latură a activității mitropolitului Antim, și anume aceea de jurist, cunoscător al dreptului. În scrisoarea de apărare la leat 7220 (1712), în luna Ghenarie, în 13 zile, parafrazănd o axiomă a jurisprudenței, după un străvechi principiu juridic cuprins în dictonul latin : „non bis in idem“, el spune : „Nu vei pedepsi de două ori pentru aceeași (faptă)“ (II, p. 230).

În legătură cu întocmirea unor asemenea acte arătate de Antim, putem adăuga că între anii 1840—41, în cadrul

Învățămintului seminarial, s-a predat și un *Curs de epistolografie*, care, printre altele, cuprinde și lecții despre : *testamente* sau *dieți*, *codicele* și *foi de zestre*, *tocmele* sau *contracturi* (zapise) etc., ceea ce reprezintă o continuare a liniei schițate de Antim Ivireanul în ale sale *Capete de poruncă*.

În concluzie, *Capete de poruncă* reprezintă o lucrare deosebit de interesantă pentru cultura românească din secolul al XVIII-lea, făcînd parte dintre primele *lucrări juridice*, de a cărui alcătuire s-a ocupat o singură persoană și care s-a aplicat, în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, în toată Țara Românească și în Moldova în secolul al XIX-lea. Utilitatea ei constă în aceea că s-a aplicat în timp ce existau și alte *legiuri oficiale*.

Sfătuiri creștine politice

Pe lângă limba maternă, georgiană, Antim cunoștea bine limbile română, greacă, slavonă, mai puțin araba și turca.

Din limba greacă a tradus în românește numeroase opere religioase, iar în limba greacă a compus mai multe lucrări originale : stihuri ritmice — cum le numește el însuși — sau versuri respectînd prozodia și versificația antică greco-latină. Numai cu un an înainte de tragicul său sfîrșit, mitropolitul Antim a scos la iveală, în anul 1715, la București, o carte grecească în versuri, o culegere de sentințe și maxime, cu un cuprins total deosebit de al celor tipărite pînă atunci : „*Sfătuiri creștine politice* către prea credinciosul și prea înălțatul Domn și stăpînitor a toată Țara Românească Domnul Domn Ioan Ștefan Cantacuzino Voevod de Prea Sfințitul și alesul de Dumnezeu Mitropolit Domnul Antim Ivireanul de curînd tipărită... în Prea Sfînta Mitropolie în București în anul mîntuirii 1715“.

Pe pagina de gardă se află stema țării, iar dedesubt — următoarele stihuri în grecește, redată în românește astfel :

„Cele trei strălucite semne ce ai în pecete,

Corbul, Crucea și Vulturul, te arată mare în toate Ștefane Cantacuzine, gloria egemonilor și onoarea și lauda

Străluciților tăi strămoși. Vulturul arată noblețea neamului tău

Și glorioasa împărăție a românilor ce o posedzi.

Corbul te arată Domn al Valahiei și guvernator excelent al poporului și Capitaliei, iar Crucea te mărturisește apărător respectat al bisericii lui Christos și adorator al religiunii“.

Această operă se adresează nu numai domnitorului, ci unui cerc mult mai larg de cititori decât în cazul cărților de cult (evangheliare, cazanii, învățături bisericești), tratând problema comportării umane sub forma preceptelor și exemplor. Ele au fost considerate ca aparținând literaturii religioase etice. Deși numeroase precepte se referă la reguli de igienă, ele se află în raport direct cu problemele de morală practică.

Grupate în două categorii, cărțile de înțelepciune sînt destinate creștinilor sau cetățenilor, adică unui public mult mai larg, în timp ce altele sînt dedicate principelui sau celor ce dețin puterea politică, conținînd precepte de guvernare supuse discuției.

Cărțile de comportare, aceste culegeri de maxime și pilde, transmit unele îndrumări date de biserică, în anumite condiții politice ale țărilor amenințate de turci.

Maximele, sentințele sau „învățăturile“ au caracterul unor sfaturi, cu o formă pronunțat imperativă: „Măsoară de multe ori și croiește o dată“, sau „Mai bine să întrebi de două ori decât să greșești o dată“ etc.

Izvorite din meditație adîncă și dintr-un pătrunzător spirit de observație, ele sînt ecoul experienței milenare a poporului, care și-a format un sistem de filozofie practică, un adevărat cod etic, al demnității și vredniciei în ordine familială, socială, politică etc.

Aceste producții, făcînd un permanent apel la rațiune, la bunul simț, sînt străbătute de un spirit de adîncă umanitate. Ele reprezintă una dintre formele primare ale înțelepciunii tuturor popoarelor, introducînd cititorul în psihologia colectivă a neamului și inițiindu-l în tainele cugetării populare.

Materialul acestor reflecții a contribuit la formularea sentințelor, maximelor și normelor de conducere, a preceptelor etice. Avîntului cultural din a doua jumătate a secolului al XVII-lea i se datorește apariția unor volume de maxime în tipografia lui Antim Ivireanul, unde a apărut în 1700, la Snagov, în traducerea lui Gheorghe Radovici, cärticica *Învățături creștinești*.

În predoslovie către cititori, se arată că „învățătura” poate fi înțeleasă „fără osteneală” de oricine.

Se tipăresc acum și cărți de „desfătări” sau de meditații, needitate pînă atunci, deoarece conțineau elemente din tradițiile populare socotite apocrife de către biserică sau aveau o proveniență latină: *Alexandria*, cum pretinde Anton Maria del Chiaro, și *Floarea darurilor*. În afară de acestea, mai apar *Pilde filosofești*, în limba greacă și română, apoi *Viețile paralele* ale lui Plutarh, traduse pentru școlari.

La Snagov, în 1700, pe cheltuiala paharnicului Sarachin, se tipărește o carte intitulată *Floarea darurilor* care, în cele 34 de capitole, analizează antiteticele viciile și virtuțile oamenilor. „Pentru dragoste — păcatul pimei, pentru bucurie — păcatul întristării, pentru pace — păcatul miniei” etc.

În 1713, Antim tipărește la Tîrgoviște *Pilde filosofești* prima „carte de înțelepciune” publicată în limba română, exceptînd *Divanul* lui Cantemir (1698), traduse în greacă de predicatorul curții, Ioan Avramie, după versiunea italiană a secretarului domnesc Anton Maria del Chiaro; acesta a folosit, la rîndul său, originalul francez intitulat „*Maximes des orientaux*”.

Numeroase maxime din *Pildele filosofești* se aseamănă cu unele sfaturi din *Floarea darurilor*. Filozofia începea să fie recomandată cu stăruință, după cum se constată în prefață: „De vreme ce cuprinde într-însa cele mai alese pilde ale filosofilor celor de demult și politica și tot norodul de obște poate să învețe îmbunătățita petrecanie și viața cea cuvioasă”.

Revenind la *Sfătuiri creștine politice*, asupra cărora e necesar să insistăm mai mult, se știe că Antim le-a cules din diferite scrieri bizantine ale lui Vasile Macedoneanul sau Agapet, adaptîndu-le perioadei și împrejurărilor. Ideile sînt preluate de la scriitori greci și latini, iar compoziția în versuri ritmice grecești urmărea o lectură gustată de înalta societate. „Lucrarea aceasta mică — spune Mitropolitul Antim — s-a dispus prea bine, despărțindu-se toată în patru părți. Două părți sînt de sentințe, care înfrumusețează foarte potrivit viața domnitorilor. În special partea a patra ne face a fi curați, însă partea a treia ne conduce către dorința celei a patra”.

Am inclus și *Sfătuiri creștine politice* în studiul de față, deși s-a susținut că nu este propriu-zis o operă cu caracter original. Considerăm că versificarea sentințelor și maximelor în limba greacă, după acrostihuri în trei versuri și opt silabe rimate, constituie partea originală a culegerii, dovedind că Antim a avut și preocupări poetice.

Traducerea acestei cărți în românește aparține lui Constantin Erbiceanu, după ediția tipărită în grecește la tipografia mitropoliei din București, în 1715.

În introducerea lucrării, Antim spune: „... am adunat din sentințele vechilor filosofi și dascăli pe cele mai excelente și mai potrivite, cîte adecă contribuesc la un astfel de guvernămînt, și am făcut o antologie de sentințe din diferite cărți de sentințe, și cîte sentințe am adunat le-am tradus în stihuri simple politicești, ritmice, pentru ca să fie mai ușor și mai cu lesnire ținute minte...”. Îndemnurile ce le dă mitropolitul Antim domnitorului Cantacuzino „îl fac pe om înțelept, bine văzut, de toți lăudat și admirat în veacuri nenumărate. Pentru acestea-l învață cum să guverneze pe alții și pe el însuși și să trăiască cu vrednicie“.

Din cercetări mai amănunțite reiese că se încerca, pe atunci, de către Ilarion al Rîmnicului și Antim Ivireanul, să fie oprit avansul puterii temporare în viața social-politică, în numele primatului pe care-l are viața spirituală. Andrei Pippidi¹, în articolele sale, sugerează un conflict personal între domn și mitropolit. Dealtfel, textele nu intră în dialog, ci sînt două declarații distincte, aparținînd unor momente deosebite.

În primul, Antim susține că puterea spirituală este separată de puterea temporară ; în cel de al doilea, cronicarul curții critică atitudinea mitropolitului într-un moment de impas. Antim a încercat să-l convingă pe domn să se angajeze în război. Este evident că purtătorul de cuvînt al lui Brîncoveanu apără, nu atacă. Antim și-a expus cu hotărîre punctul de vedere, dar replica pe care a primit-o din partea lui Brîncoveanu n-are nimic comun cu replica pe care împăratul Henri al IV-lea a încercat să i-o dea papei Grigore al VII-lea,

¹ Andrei Pippidi, în *Studii*, 1973.

pentru simplul motiv că una a fost puterea militară și doctrina papilor, și alta puterea și doctrina lui Antim¹.

În legătură cu alcătuirea acestei culegeri de sentințe, Antim a făcut apel la Agapet, reproducând aproape întocmai capitolele 46, 51, 69 ș.a. și la *Sfaturile* lui Pseudo-Vasile, adăugînd și rugăciunea pentru fiecare zi a săptămînii, spre uzul domnitorului. Această scriere nu este străină de structura *Învățăturilor* lui Neagoe, în care capitolele sînt presărate cu rugăciuni, dar textele rugăciunilor lui Antim sînt reproduceri din cărțile de ritual.

În afară de aceasta, mitropolitul Antim n-a împrumutat nici o maximă de cartea ce fusese publicată în limba greacă și română : *Pildele filosofești*. Această lucrare, *Sfătuiri creștine politice*, n-a fost reeditată și nici tradusă curînd în limba română, căci, cu un an mai tîrziu, Antim a fost asasinat.

Dintre sfaturile pe care Antim le dă domnitorului Ștefan Cantacuzino, se pot enumera : îndemnuri la iubire, respect față de supus, modestie, blîndețe, înțelepciune, spirit de dreptate, severitate față de calomniatori.

Sentințele și maximele din *Sfătuiri creștine politice* au circulat puțin în literatura română. Ediția ultimă a lui G. Ștrempel¹ nu le include, pentru motivul că „nu este opera sa“, deși consideră că e „o antologie de sentințe și maxime în versuri grecești pe care mitropolitul le-a adunat, cum singur spune în prefață, din sentințele vechilor înțelepți“². Afirmția lui G. Ștrempel vine în contradicție cu cele ale lui N. Șerbănescu³, Al. Duțu⁴ și Dan Simonescu⁵, care îi atribuie lui Antim această lucrare. Am socotit util, pentru a fi cunoscute, să redau o parte din ele, după traducerea făcută din grecește de către C. Erbiceanu :

¹ Al. Duțu, *Umaniști români și cultura europeană*, Editura Mine rva, București, 1974, p. 120—121. Cf. și Andrei Pipiddi, *Studii*, 1973, p. 925 și „Revue des études sud-est européennes“, 1973, 3, p. 574.

² G. Ștrempel, *op. cit.*, nota 92, p. 440.

³ N. Șerbănescu, B.O.R., 8—9, 1956, nota 225, p. 748—750.

⁴ Al. Duțu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, Editura Academiei R.S.R., București, 1972, p. 158.

⁵ Dan Simonescu, *Antim Ivireanul, scriitorul*, Analele Academiei R. S. România, 1966, p. 663—675.

„... Proprietatea soarelui este ca să lucească, iar a Domnului bun de a se îngriji de toți“. Aceeași idee o întâlnim la clasicul georgian Șota Rustaveli:

„Cum și roza și gunoiul le dezmiardă tot un soare

Cu cel nobil, cu cel simplu, fii la fel de iertătoare“.

„Să iubești pe supuși, pe toți să-i iubești deopotrivă, atât pe străini cât și pe localnici, să nu faci distincțiune. Iar supușii să aibă supunere și ascultare, să aibă cugetare armonică între ei, să arunce neînțelegerea departe“;

„Ochiul sănătos ține echilibrul corpului, iar Domnitorul drept își întărește tronul său ... în viață să judeci deopotrivă și pe prieteni și pe vrăjmași“;

„Aruncă de la tine osînda și clewetirea, ca pe un șarpe“;

„Supărare sălbatecă să nu te cuprindă niciodată“;

„Să ai sfetnici buni în toate faptele tale, pentru că fapta necugetată se numește rea“;

„Îndepărtează pe boieri de la nedreptate, poruncește-le să se lase de violențe...“;

„Te faci pe tine fericit și în siguranță, dacă aduci pace și faci să înceteze scandalurile“;

„Urmează faptele cele bune ale împăraților... și atunci și supușii tăi vor trăi înțelepțește“;

„Să cunoști pe vrăjmașul Domniei tale, pe aprigul dușman, potrivnic al societății“;

„Este semn regal și foarte mareț, de a fi Domnul în acord cu el însuși, ținînd întotdeauna exact cuvintele ce pronunță“;

„Înțelept judecător să-ți fii ție însuți“;

„Dacă voești să fii îmbogățit cu toate bunurile de la Dumnezeu, guvernează cu distincțiune pe sărmanii străini, pentru ca să se laude pretutindenea noblețea neamului“;

„Numele tău blînd și ospitalier auzindu-se pretutindenea să alerge la tine din toate marginile lumii...“;

„... păzește legea și nu o călca ... apărător să te arăți principiilor legii“;

„Din întâlniri și vorbiri plăcute multe au cîștigat cu cuviință adevărată prietenie“;

„Virtutea este foarte bună, bună este însă și știința, care crește prin învățătură“;

„Aruncă din amintirea ta invidia, ce este foarte rea“;

„Să nu fie nesățios, ci să se mulțumească din cîte cîștigă legal și să nu se arate cu displăcere... Prin trei lucruri bune se cunoaște de toți guvernarea bine condusă, după filozofii. Dacă se găsește pline cu îmbelșugare în piață, justiție luminată în tot locul și dacă siguranța există pretutindeni pentru ca să umble oamenii fără frică și fără anevoință.

După cum zic filozofii, acela este bun domnitor, de încredere, ager de a judeca aceea ce se cuvine, care are în mintea sa pe supuși, adică se îngrijește mult de ei. Fă-le exemplu bun al strămoșilor tăi. Nepăsare să nu arăți niciodată către ai tăi, pentru ca să nu fie și ei nepăsători la hotărîrile tale...“;

„Iubește pe amicii tăi ca și pe tine însuși, dacă după ce i-ai cercat i-ai aflat că sînt astfel“;

„Să știi, fiul meu, că toate sînt trecătoare în lume, nestabile, nesigure... liniștite, sigure, pozitive și adevărate sînt cele viitoare, bine stabilite. Pe omul ce-l iubești fă-ți-l amic, laudă-l cu plăcere, și-l cîntă. Căci începutul iubirii este lauda. Defăimarea însă a devenit cauza inimiciției“;

„Lucrează cu plăcere întotdeauna ca să fii fericit. Egalitatea adevărată să o găsească cu toții și să ai prieteni ai tăi pe cei ce spun adevărul“;

„Dacă vezi pe amicul tău prieten cu inamicul tău, socoate-l ca vrăjmaș și cunoscut fals“;

„Către un prefăcut prieten al tău și probabil vrăjmaș al tău, nu fi cu totul deschis, dacă-ți voești binele tău“;

„Totdeauna evită pe oamenii lingușitori, nedrepti, mincinoși și cei prea desfrînați“;

„Deși ai ajuns Domn și ai să te faci și Rege, ai să lași viața și ai să iei numai trei coți de pămînt“¹.

Asemenea maxime și sentințe sînt încă o dovadă a influenței grecești ce dăinuia în Țara Românească. Se poate să fi fost și o influență georgiană. Literatura sapiențială a transmis, timp de secole, experiența mereu îmbogățită de transformările intervenite în existența oamenilor.

Din maximele citate mai sus, reținem preocuparea pentru o mai bună comportare, ca și principiile sănătoase, umaniste și democratice.

¹ C. Erbiceanu, B.O.R., anul al XIV-lea, 1890-91, p. 335—342.

Chipurile vechiului și noului testament

Cea mai veche operă manuscrisă a lui Antim este: *Chipurile Vechiului și Noului Testament*, cunoscută și sub denumirea de „Rodoslovie, pe care o dăruim domnului Țării Românești, Constantin Brîncoveanu, la Tîrgoviște, în iulie 1709“.

Lucrarea se prezintă sub forma unui codice de 22 foi.

Datorită unor împrejurări speciale, după tragedia lui Brîncoveanu, a ieșit din Țara Românească, ajungînd în Moldova, pentru ca la 9 noiembrie 1884 să fie trimisă de către secretarul Consistoriului spiritual din Chișinău, Lev Ștefanovici Radchievici, prin Lev Mațeevici, la Muzeul Academiei teologice din Kiev; după Marea Revoluție Socialistă din Octombrie manuscrisul a ajuns la Biblioteca Academiei Ucrainene de Științe, unde se păstrează și astăzi.

Din istoria acestui manuscris, știm că a fost descoperit în anul 1912, la Kiev, de Ștefan Berechet și comunicat lui N. Iorga, care a rugat Academia Română, atît în acel an, cît și în 1914, să ia măsuri pentru copierea lui în culori, după original, ceea ce nu s-a realizat (vezi mai pe larg: G. Ștrempel — *Antim Ivireanul, Opere*, 1972, p. 444—446 și Victor Brătulescu — *Antim Ivireanul, miniaturist și sculptor*, B.O.R. nr. 8—9, 1956, p. 766—774).

V. Brătulescu, în 1956, considera acest document de preț pierdut în timpul celui de-al doilea război mondial, cînd Kievul a fost bombardat.

Dar cercetările ulterioare au dovedit că valorosul document nu fusese rătăcit ori distrus. Meritul de a-l fi descoperit i-a revenit cercetătorului Gabriel Ștrempel, care, în 1966, a avut prilejul să cerceteze la Kiev documentul amintit, pe care apoi l-a publicat integral¹.

Același Gabriel Ștrempel a cercetat originalul, la Kiev, obținînd date noi asupra legăturii sale, imprimată în aur, asupra numărului exact al portretelor în medalion (503), al schițelor (3) și al desenelor (8) — tot în medalion².

¹ G. Ștrempel, *Un cronograf ilustrat atribuit mitropolitului Antim Ivireanul*, în *Romanoslavica*, XIII (1966), p. 309—353 și extras.

² Ștefan Berechet, în *Un manuscris de zugrăveală*, p. 132, număra 515 portrete.

Medalioanele în original au majoritatea 32 mm în exterior și 28 mm în interior, fiecare medalion cuprinzînd numele personajului pe care-l reprezintă etc. Se arată de asemenea modul în care au fost lucrate aceste medalioane: în laviu roșu, redat în aur, cu o artă a desenului și a culorii uimitoare. Sînt evidențiate astfel calitățile de caligraf iscusit și miniatrist neîntrecut ale lui Antim, dovedite și de alte manuscrise ale sale.

Cele 22 file ale manuscrisului de dimensiunea 41,4 × 29 cm, legate în piele, avînd legătura asemănătoare manuscriselor românești nr. 406 și nr. 3342 de la Biblioteca Academiei R. S. România, sînt imprimate în aur, au motive florale și reprezentarea în medalion a Maicii Domnului, iar în colțuri cei patru evangheliști care protejează textul. Această lucrare nu este altceva decît o istorie literară a Bibliei, ale cărei 503 portrete în medalion, 3 schițe și 8 desene reprezintă diverse personaje legate între ele prin linii colorate, lăsînd impresia unui arbore genealogic.

Opera aparține neîndoielnic lui Antim Ivireanul, care a compus-o cu „multă nevointă și osteneală” și este închinată „spre semn de dragoste adevărată domnului Constantin Brîncoveanu”.

După titlu, urmează 18 versuri omagiale la stema țării care ilustrează alese calități prozodice. Este de remarcă, faptul că aceste versuri sînt cele mai izbutite în acest gen, din cîte s-au compus pînă la Antim.

„Făcut-au Domnul Dumnezeu toate din neființă
Și în ființă le-au adus cu multă biruință
Și după acéia au zidit, luund pămînt și tină
Pre omul cel dintii, Adam, fără cuvînt de vină,
După asămînarea Sa făcu-i închipuire
Suflînd asupra fetei lui și duh de viețuire
Adăugînd din coasta lui, face, cu socotință,
Pre Eva, dîndu-i ajutoriu spre bună lăcuință.
Și dintr-aceștea amîndoi mulți oameni să născură
Precum se vede luminat de-a rîndul în *Scriptură* ;
Oameni aleși și minunați, vestiți în fapte bune,
Trăind în blagoceștie, precum *Scriptura* spune.
Și de la acestea de la toți luo asămînare
Și iubitoriul de Hristos, întru credință tare,

Prealuminatul Constandin din viță Basarabă,
Stăpînul Țării Rumânești, mulți ani să aibă,
Care la sine adună florile bunătății

Și cu credință defaimă căile strămbătății“(II, p.241)

Poezia — închinare prezintă interes deosebit din punctul de vedere al interpretării genezei lumii:

„Făcut-au Domnul Dumnezeu toate din neființă

Și în ființă le-a adus cu multă biruință

Și după aceia au zidit luund pămînt și tină

Pre omul cel dintîi, Adam, fără cuvînt de vină...”

(II, p. 241)

Punînd în centru demiurgul, Antim ne amintește de poetul filozof georgian (secolul al XII-lea — al XIII-lea) Șota Rustaveli, care-și începe astfel poemul „Viteazul în piele de tigru”:

„Cel ce-a dat luminilor viață prin tărie născătoare

Și din cer, ființelor toate el a împărțit suflarea...”

Mai tîrziu aceeași idee a fost expusă de Mihai Eminescu:

„La-nceput pe cînd ființă nu era, nici neființă,

Pe cînd totul era lipsă de viață și voință

Cînd nu s-ascundea nimica, deși tot era ascuns...”

Pornind de la elogiul divinității, Antim Ivireanul sfîrșește printr-unul terestru, acela al Domnului Constantin Brîncoveanu, creator el însuși al unui spațiu de cultură. Constantin Brîncoveanu rămîne pentru cultura românească, chiar și pentru cea greacă, un domnitor de tip renascentist, așa cum este pentru cultura georgiană contemporanul său, împăratul Vahtang al VI-lea.

Deși o face indirect, Antim Ivireanul accentuează rolul lui C. Brîncoveanu în lumea creștină. Nu e de mirare dacă ne amintim că imperiul turcesc a constituit timp de secole marele pericol pentru lumea creștină, în special pentru ortodoxie, ca și pentru marile tradiții de cultură bizantină pe care, printr-un legămînt de excepțională valoare, arcul Carpato-Caucasian le păstrase neîntinate după căderea Imperiului Bizantin.

După versurile introductive, urmează cuvîntul lui Antim: „Prealuminatului și preaînălțatului domn Constantin Brîncoveanu”.

Printr-o jerbă opulentă de metafore, comparații, epitete, Antim ajunge la hiperbolizarea personajului și la un elogiul

grandilocvent : „... te vom numi coroana tuturor domnilor ... ca un maslin roditoriu ... întinzi spre toți ramurile cele nevestețite ale milosteniei ... precum într-o grădină împărătească ... se află multe și multe feliuri de flori... așa și chipul ... înălțimei tale iaste împodobit cu multe daruri“ (II, p. 243). Acest fragment are măreția unui poem panegiric, oferindu-ne portretul lui Vodă. Astfel de panegirice erau familiare poezilor georgieni : „Tamariani“ (Ceahruhadze¹ — secolul al XII-lea), „Lauda împărătesei Tamar“ sau portretul lui David Constructorul în poemul lui Ioan Savteli² — „Abdul Messia“.

Acest mod de a face portretistică cu elemente de poezie, portret și elogiul îl vom întâlni în „Kartlis Tšovreba“. El nu era străin nici cronicarilor români.

La Antim găsim în subtext ideea de materialitate a lumii.

Ceea ce frapează în această închinare către Brîncoveanu este modernitatea limbii române.

Antim folosește o prozodie clasică — ritmul, rima, măsura sint păstrate cu rigurozitate.

După formula de încheiere a prefetei, urmează o înflorată și grațioasă semnătură autografă a „smeritului mitropolit al Ungrovlahiei Antim“ (p. 244).

Opera propriu-zisă începe cu „Povestire pre scurt pentru zidirea lui Adam“, la fila 2, și se termină la fila 22 : „Pentru genealogia de la Adam pînă la Hristos“, Antim a folosit Vechiul Testament, Noul Testament, precum și informații ale istoricilor profani : Strabon, Filon, Iosef Flaviu, ori opere ale tragedienilor greci : Sofocle, Euripide.

„Zidirea lui Adam“ ne înfățișează legenda Crucii intrată în literatura românească populară³.

Informațiile din istoricii Strabon, Filon, Iosip sint folosite în comentarea uciderii lui Abel de către fratele său Cain.

Chipurile Vechiului și Noului Testament reprezintă o istorie pe scurt a faptelor și evenimentelor lumii vechi, după biblie și istoria veche greco-romană. Prelucrarea materialului

¹ Ceahruhadze — poet georgian, secolul al XII-lea.

² Ioan Savteli — poet georgian, secolul al XII-lea.

³ N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, I, București, 1929, p. 122—136.

dovedește talentul literar al lui Antim, remarcabilul său stil epic. Limba povestirilor sale, fermecătoare și curată, amintește de cea a cronicarilor români — așa cum remarca academicianul Victor Eftimiu, într-unul din sonetele sale :

„Menindu-l spre amvonul înălțării,
Cuvîntului ce freamătă-n mulțime
I-ai dăruit balsam și proșteșime
Și-ai întrecut pe cronicarii țării“¹.

Asemenea unui cronicar de seamă, Antim redă cucerirea Ierusalimului de către Nabucodonosor, ca urmare a păcatelor lui Sedechia : „Și puse împăratul Navuhodonosor pre Sedechia, fratele lui Eliachim, împărat preste Iuda și preste Ierusalim. Și era Sedechia de 21 ani cînd au început a împărăți, și împărăți 11 ani făcînd vicleșug înainte lui Dumnezeu și nu se rușina de către fața Ieremieii prorocului, carele îl certa pentru răutățile ce făcea, ci l-au băgat în temniță. Și, trimițînd împăratul Navuhodonosor soli la Sedechia ca să-și dea birul, precum le-au fost legătura, i-au întors îndărăt, la împăratul deșerți și înfrunțați. Mîinindu-se drept aceia, Navuhodonosor s-au dus asupra Ierusalimului, cu toată puteria lui și luînd toate odoarele bisericii, cîte au găsit și ale împăratului le-au dus cu sineși la Vavilon. Și arse Navuzardan, stolnicul împăratului Navuhodonosor, biserica lui Dumnezeu. Și tăe împăratul pre feciorii lui Sedechie înaintea lui, iară pre el orbindu-l, îl duse la Vavilon. Și, eșînd Ieremia din temniță, s-au dus împreună cu norodul, iar Sedechia cu rea moarte s-au sfîrșit în Vavilon, crăpîndu-i pîntecele...“ — A 4-a împărăție, cap. 25 (p. 296—297).

În alcătuirea acestei opere, pe lângă Biblie, Antim a folosit cronografe și scrieri ale unor istorici și filozofi antici. Aceasta o dovedesc numeroasele date pe care caută să le pună de acord cu istorisirile cuprinse în Biblie. Astfel, „în vremea acestuia (Thara, tatăl lui Avraam) au aflat Zoroasttru meșteșugul Vrăjii“ (p. 257) ; „În vremea acestuia (a lui Avimeleh) a făcut Palamed slove elinilor (p. 276) ; „în vremea lui Iair „a izvodit Carmentie slove latinilor“ (p. 269) sau

¹ Victor Eftimiu, *Închinare lui Antim Ivireanul*, în „Viața românească“, nr. 4, aprilie 1954, p. 5.

„în vremea aceasta s-au izvodit danțul în Elada“ (p. 269), în vremea lui Avimelah „au întocmit Mercurie lăuta“ și în vremea lui Thola „împărăția la Troada Priamas“ (p. 270).

De asemenea amintește de căderea Troiei, de instituirea jocurilor olimpice, de întemeierea Romei, face referiri la epoca în care au trăit iluștrii filozofi și trágedienii greci: Platon, Aristotel, Demostene, Sofocle și Eurípide. Cuprinzând o arie tematică atât de largă, vorbește despre Zoroastru, Alexandru Macedon, despre cuceririle romane în Balcani și în Africa, despre Strabon.

Ca și la alți cronicari, concepția sa istorică se limitează la idealismul epocii sale, iar istoria popoarelor se confundă cu istoria stăpînitorilor. Oprimarea poporului însă, pe care o va scoate în evidență în *Didahiile* sale, nu apare în *Chipurile Vechiului și Noului Testament*. În această operă, mitropolitul Antim face trimiteri la istorici și comentatori străini, manifestându-și acordul sau dezaprobarea în legătură cu cele aflate în Vechiul Testament, pe care-l cunoștea amănunțit.

Mai mult decît oricare altă operă a sa, *Chipurile Vechiului și Noului Testament* ne dezvăluie vasta cultură a lui Antim Ivireanul, cunoașterea temeinică a istoriei greco-romane și a literaturilor popoarelor vechi.

Cunoscător al tehnicii alcătuirii versurilor, atât în grecește, cît și în românește („prosodia făcătoare de versuri“ despre care amintește în prefața *Gramaticii slavonești* din 1697), Antim a dovedit alese calități de poet și în cele 18 versuri omagiale la stema țării, deja citate.

Așezămîntul mănăstirii Antim

După conflictul între mitropolitul Antim Ivireanul și domnitorul Constantin Brîncoveanu, datorat unor intrigi, Antim a rămas mai departe în scaun, constatîndu-se, în urma celor două apărări celebre, prezentate în scris domnitorului, în 13 ianuarie și 3 februarie 1712, că este nevinovat.

Gîndindu-se, poate, la sfîrșitul vieții, ca urmare a încercărilor grele prin care trecuse cu un an înainte, în 1712, mitropolitul Antim a compus, în 24 aprilie 1713, *Așezămîntul mănăstirii Antim* (testamentul său), ultima operă în ordine cronologică, ce trebuie pusă în legătură cu ctitoria sa din București,

hramul „Tuturor sfinților”, ce-i poartă numele, a cărei zidire a început în același an și a durat pînă în 1715.

Manuscrisul *Așezămîntului* este păstrat astăzi în Biblioteca Academiei (sub nr. 3342) și a fost copiat, sub forma cunoscută astăzi, după 15 martie 1716, dată ultimului codicil. Așezămîntul, de dimensiunea 29 × 20 cm, numără 35 foi, dintre care 31 scrise în grafia lui Nicola, preotul.

Titlul complet al operei manuscrise este următorul : „Învățăture pentru așezămîntul cinstitei mănăstiri a Tuturor sfinților, adevă capete 32 între carele să cuprind toată chiverniseala mănăstirii și rînduiala milelor ce s-au hotărit să se facă pre an la săraci și la lipsiți din venitul casei. Acum intracelaș chip așezat în zilele prealuminatului și înălțatului domn Io Constandin Brîncoveanu Basarab Voevod, de noi smeritul mitropolit al Ungrovlahiei Antim Ivireanul, ctitorul. La leat 7221, aprilie 24, în care an s-au început zidirea besericii“.

Pe foaia de titlu, pe verso, e desenată stema, cu inițialele AIM U : Antim Ivireanul, mitropolitul Ungrovlahiei.

Sub stemă urmează patru versuri, apoi o tablă de materii : capetele ce sînt incluse în această cărțuție — 32, la care se adaugă alte capete de învățătură — 8 ; pe foaia a II-a, pe verso se află desenul bisericii Antim, lucrat în peniță. După acest desen artistic al mănăstirii, urmează predoslovie, în care Antim arată că *Așezămîntul* a fost întocmit „ca să aibă și săracii oricare ajutoriu și mîngîiere“.

Mitropolitul adaugă : „Dară de vreme ce binele nu iaste bine, deaca nu se face bine, pentru aceasta am hotărit aceste capete ce scriem în jos să stea nestrămutate“. Precizează toate obligațiile care vor trebui respectate de către cei ce vor chivernisi după moartea sa această mănăstire. Testamentul acesta relevă credința lui Antim și atașamentul său față de popor, atitudinea sa fermă în lupta susținută pentru ridicarea neamului.

În capitolul I, mitropolitul Antim dispune ca mănăstirea să fie „slobodă, nesupusă și nestăpinită de nici un fel de obraz, nici de domnul țării... Iară de va îndrăzni cineva... unul ca acela să fie afurisit“.

Antim cunoștea bine abuzurile împotriva mănăstirilor închinat și a luptat cu hotărîre contra lor, fapt ce a dus la o răceală a relațiilor lui cu Hrisant al Ierusalimului.

Dar întreg Testamentul și autonomia mănăstirii Antim au fost anulate în anul 1717, luna decembrie, de patriarhul ecumenic Ieremia, după moartea tragică a mitropolitului Antim, sub pretext că biserica ar avea datorii.

Vederile largi ale lui Antim sînt relevate de problemele de ordin cultural pe care le pune în legătură cu învățătura copiilor (în capitolul al VI-lea). Astfel, unul dintre preoții de mir era obligat să se ocupe de instruirea, pe lîngă mănăstire, a trei copii săraci, timp de patru ani. Acești copii, între 10 și 15 ani, erau bursieri ai mănăstirii și trebuiau să învețe slavonește și românește. Acest sistem stă la baza celebrei școli de la Biserica Tuturor Sfinților, hramul mănăstirii Antim, care s-a bucurat de o deosebită faimă.

În capitolele VII—XI, sînt enumerate obligațiile mănăstirii: înhumarea morților, ajutorarea săracilor și a străinilor.

Antim Ivireanul, cărturar de frunte și îndrumător al culturii în epoca brîncovenească, acordă o deosebită importanță tipografiei. Tipograf prin vocație, îi dedică acestui meșteșug un capitol special — al XVII-lea : „Las cu blestem si aceasta: să aibă datorie tipograful să învețe meșteșugul tipografiei unul după altul, pentru ca să nu piară acest meșteșug din țară, nici să se părăsească lucrul cărților pentru folosul țării și pentru ajutorul casei“ (II, p. 336).

Antim s-a făcut remarcant ca un cunoscător desăvîrșit al acestei arte, cu o experiență vastă cîștigată în tipografiile din București, Snagov, Rîmnic sau Tîrgoviște, de sub teascurile cărora i-au ieșit peste 64 de lucrări : 30 — în limba greacă, 24 — în limba română, o carte — în limba slavonă, 8 cărți — în cîte două limbi (5 slavo-române, 2 greco-arabă și una greco-română) și o carte în trei limbi : greacă, slavonă și română. Antim s-a dovedit un deschizător de drumuri în tipărirea cărților.

Manifestă grija pentru plata meșterilor tipografi și a ucenicilor : „Cînd vor lucra tipografiile au cea grecească, au cea rumânească, au cu bani străini, au cu banii casei, să aibă a lua tipograful carele va fi împreună cu feciorii lui cît va avea de lucru de coală plata lui taleri 3 și să ia și 10

cărți cu hirtia stăpînească și feciorii lui cite o carte, însă plata coalei să fie taleri 6" (II, p. 335). Se cuvine subliniat faptul că Antim a înzestrat mănăstirea și cu un teasc, cu posibilități de imprimare în românește și grecește.

În capitolul al XVIII-lea, „Pentru Vivliotecă“, mitropolitul prevede primele dispozițiuni pentru organizarea și funcționarea unor biblioteci.

Reglementează dreptul de împrumut al cărților din biblioteca mănăstirii: „Cîte cărți au lăsat în Vivlioteca noastră, atîta grecești cît și rumânești, după cum scriu în catastihul besericii, las cu blestem să nu îndrăznească să ia cineva vreuna să o înstrăineze, iar de va trebui cuiva vreuna ... fără răvaș iscălit de cela ce o cere cu făgăduiala, cum că o va trimite înapoi și cu vreme hotărîtă, să nu se dea. Și să poarte grijă să o ceară“ (II, p. 336).

E limpede că exista un inventar ținut cu grijă, că se îndeplineau formalități precise de împrumutare a cărților, se stabileau termene de restituire, toate acestea — pentru îngrijirea și păstrarea acestui patrimoniu.

Biblioteca publică de împrumut din Țara Românească este cea dintîi în ordine cronologică, iar rolul ei, în culturalizare, e hotărîtor pentru vremea aceea. Biblioteca „Antim“ dispune și astăzi de un fond de tipărituri bine conservate.

Capitolul al XIX-lea, „Pentru înnoirea hrisoavelor“, are o importanță deosebită din punct de vedere arhivistic.

În continuare, capitolele XX—XXII cuprind dispoziții administrative: „Pentru cercetarea bolnavilor“ (cap. 22), „Pentru lăcuirea arhireilor“ (cap. 20), în care Antim arată cum se cuvine să fie sprijinit moralicește omul aflat în suferință, indiferent de poziția sa socială.

La sfîrșitul testamentului, Antim a adus două completări, dintre care prima are 8 paragrafe cu dispozițiuni administrative; cea de a doua, cu care se încheie acest testament, prevede ca toate ajutoarele cuprinse în cele 32 de capitole să fie dublate, ca urmare a unei danii însemnate făcute mănăstirii Antim de către Nicolae Mavrocordat.

Dania acordată, ca și alte concesii ce i le va fi făcut domnul fanariot nu i-au schimbat însă lui Antim convingerile: politica antiotomană a avut ca rezultat depunerea sa din treaptă și sfîrșitul tragic.

III Alte scurte serii tipărite

În cadrul lucrărilor tipărite ale lui Antim, se situează deopotrivă *prefețele*, *dedicațiile* și *postfețele*, alcătuite de el și publicate în lucrări tipărite.

Același lucru este valabil și pentru *versurile* sale, în care el dovedește alese calități de versificator.

Antim are patru lucrări tipărite, ale lui, pentru zece a scris *predosloviile* sau *închinările*, pentru cinci a întocmit *versurile*, pentru șase a scris *cuvîntul de iertăciune* de la sfîrșit, iar șase cărți sînt traduse de el în limba greacă.

În afară de aceasta, șase cărți au fost tipărite cu cheltuiala lui Antim, cinci cu blagoslovenia sa, iar zece date gratuit cititorilor.

Activitatea desfășurată la Snagov, din 1694 pînă la 21 mai 1704, ca egumen al mănăstirii, a fost deosebit de rodnică. Antim și-a cîștigat merite remarcabile de tipograf: 14 cărți în tipografia întemeiată de el, dintre care una a fost reeditată în limba slavonă (*Gramatica* lui Melitie Smotrițki — 1578—1633), apoi 7 cărți — în limba greacă, 4 — în limba română, una greco-română și una greco-arabă.

În 1697, au ieșit de sub teascuri, la Snagov, *Antologhionul*, în grecește, 2210 pagini, și *Evangheliarul* românesc.

„*Precuvîntare*“ la „*Direapta alcătuire a gramaticii slavonești*“

Ultima carte de mari proporții tipărită aici, în 1697, are un caracter profan: *Dreapta alcătuire a gramaticii slavonești*, singura carte în limba slavonă ce se impunea școlarilor pregătiți în școlile de slovenie spre a deveni grămăticici de traducerea actelor vechi, ca și clericilor, pentru cunoașterea limbii slavone, folosită în cărțile de cult. Cartea are 250 de foi, de dimensiunea 15,5 × 10,5 cm. Antim a prefăcut această gramatică și a dedicat-o lui Constantin Brîncoveanu, subliniind necesitatea unei asemenea gramatici în studiul limbii slavone.

Gramatica a apărut în mai multe ediții: prima — la Vilna, în 1619, a doua — la Vilna, în 1629 (amîndouă publicate de autor), iar a treia și a patra ediție — la Moscova, în 1648 și 1721 (publicate, după moartea lui, de diferiți editori). Este de remarcat că ediția din 1648 (probabil, și cea din

1721) au în plus, față de edițiile originale ale lui Smotrițki, o prefață, iar la sfârșit diferite articole cu caracter general, luate în mare parte din lucrările de factură apologetică și critic-polemică ale lui Maxim Grecul¹. Aceasta este ediția pe care Antim a folosit-o la retipărirea, în 1697, a gramaticii amintite. După gramatica amintită învățase ilustrul scriitor și savant rus Mihail Lomonosov (1711—1765), care, la rîndu-i, a publicat prima gramatică rusă.

Antim Ivireanul, identificîndu-se cerințelor epocii în care a trăit, receptiv la prefacerile sociale, după cum reiese din „Precuvîntare la gramatică“, înțelegea bine rolul limbilor străine în cultura națională. „Și dacă limba slavonească la ai săi sau la ai casei (cum s-ar zice), adecă la slavi e prea slăvită și admirată, acolo unde ea se întrebuițează ca limbă proprie, cu cît mai mult la noi, cari o întrebuițăm nu ca pe a noastră, ci ca pe una străină și împrumutată, ar trebui să fie ridicată în slavă și admirație strălucitoare, spre exacta întrebuițare a noastră“ (II, p. 403).

Din această prefață, redactată în limba slavă, aflăm motivele pentru care a reeditat-o : Antim Ivireanul socotea că citirea și scrierea în slavonește nu se pot învăța fără cunoștințe de gramatică : „Acesta (gramatica) este ce este sufletul din corpul omenesc și lumina din soare și ce este și sarea în mîncare : căci precum corpul fără de suflet mort este, precum soarele fără de lumină nu luminează și precum mîncarea nu e plăcută fără de sare, tot așa e și cetirea și scrierea fără gramatică conducătoare“ (II, p. 403).

Demonstrînd necesitatea gramaticii, Antim recomandă însușirea limbii slavone : „De aceea dacă cuiva i se pare, cu atît mai mult nouă trebuie să ni se pară a fi folositoare, deoarece în bisericele... noi ne-am obișnuit a ceti slavonește ; dar necunoscînd această limbă, care ne este străină, nu a noastră, puteam de multe ori să cădem în greșeli“ (II, p. 404).

Această gramatică va sluji și în școala pe care Brincoveanu a întemeiat-o pentru învățarea limbii slavonești la copiii de vîrstă fragedă.

Autorul „Precuvîntării“ stăruia asupra necesității învățării gramaticii : „Cu un cuvînt, ea depinde pe cei ce silesc cu rîvnă, să o învețe și să vorbească și să scrie bine. De toate

¹ D. Teodor, în *Studii teologice*, an III, 1955, p. 256—257.

acestea noi eram foarte lipsiți, căci ne lipsea gramatica conducătoare" (p. II, p. 403—404).

Antim Ivireanul vorbește în „Precuvîntare” despre litere și silabe, despre accent, despre prima parte a gramaticii — ortografia, despre etimologie, despre regulile sintaxei și „dacă cineva dorește să facă versuri, și aceasta și-o însușește prin prosodia făcătoare de versuri” (II, p. 403).

Antim Ivireanul este cel dintîi om de cultură în Țara Românească care a constatat importanța gramaticii în condițiile date.

„Dedicație” la „Noul Testament” tipărit la București, în anul
1703

În această „Dedicație”, Antim dovedește calități literare deosebite: frază remarcabilă prin muzicalitate, stil cursiv, o mare varietate de comparații și repetiții expresive.

Oferim spre exemplificare cîteva pasaje :

„Întoarce-se pururea magnitul cătră polus ; zboară spre înălțime focul ; pleacă-se în sinul pămîntului piatra, aleargă apele în brațele mării ; și în scurte cuvinte toate lucrurile cătră chendrul lor să pleacă” (II, p. 406), și :

„De vreme ce *Evangeliiia* iaste sabiia carea biruiaște toate armele protivnicului, cu aceasta călcăm toate relele, răbdăm cu îndrăzneală cele împotivă, gonirile, năcazurile și moartea, asămănîndu-se celui ce bine s-au vestit și mult pătimășului mîntuitoriu ; pren mijlocul *Evangelheliei* biruim pre iudei, rușinăm nebună înțelepciunea neînțelepților înțelepți ai lumii aceșiiia ; cu *Evangelhiia* Pavel au smerit mîndria Romei și într-însa o au întemeiat ; Ioann cu lumina *Evangelheliei* au luminat întunecata Elada ; Petru au întors toată Iudea și toți apostolii au sădit viia cea de taină — berica ; supus-au răsăritul, biruit-au pre tirani, n-au băgat de seamă sudălmile n-au socotit muncile, izgonirile și moartea, ci mergea bucurîndu-se despre fața adunării (II, p. 407)

Antim Ivireanul socoate binevenită traducerea în limba română a *Noului Testament*. Cu această ocazie, aduce cuvinte de laudă domnitorului Constantin Brîncoveanu : „Mare slavă au luat adevărat și cinste nemuritoare Ptolemeu, împăratul Eghiptului, pentru tălmăcirea Bibliei în limba elinească. Iară măriia ta mai mare cinste vei lua în aciastă

lume și în cea viitoare pentru căci *Noul acesta Testament* ... fiind întru limba cea părintească tălmăcit, cu ale măriei tale cheltuiale spre cea de obște folosință l-ai mai tipărit și l-ai dat" (II, p. 407—408).

Prefața la „Viețile paralele” de Plutarh

Și în această prefață către cititori, ca și în „Dedicația” din „Noul Testament”, Antim Ivireanul aduce elogii fiului lui Constantin Brîncoveanu pentru traducerea cărții lui Plutarh în limba greacă (tipărită la București, în anul 1704).

„Mărturisesc, în adevăr, că îndată ce am citit-o am fericit pe prealuminatul nostru domn că între alte haruri dăruite de Dumnezeu i-a hărăzit Dumnezeu preainălțimii sale și fii carii pentru prea marea lor virtute prematură sînt rîvniți în lume și invidiați” (II, p. 409). Îl numește pe fiul domnului „prea strălucit traducător”, arătînd că acesta a completat lipsurile textului al lui Plutarh. Așadar, Antim a comparat textul lui Plutarh cu traducerea făcută de vlăstarul domnesc.

Deosebit de interesantă este Dedicația *Psaltirei românești*, datorită ideilor pe care le exprimă. Iată, de pildă, ideea renașcentistă și umanistă a dublei naturi a omului: „Iară mai vîrtos de toate, fericita și mai aleasa și cuvîntătoare zidire, omul... de vreme ce și el de doao s-au zidit, adică din suflet și din trup”. Aceeași idee o întîlnim la Dimitrie Cantemir (1694), în *Divanul*. Dealtfel, ambii cărturari s-au adăpat la același izvor — al cărturarilor greci.

În Prostfața *Evangheliei greco-române*, tipărită la București, în 1697, în Dedicația *Psaltirei românești*, tipărită la București, în 1697, în Dedicația la cartea lui Ioan Cariofil (*Manual despre cîteva nedumeriri*, tipărită la Snagov, în 1697), în Dedicația la cartea lui Sevastos Chimenitul, *Eortologhion*, tipărită în grecește, la Snagov, în 1701, Antim exprimă același sentiment de recunoștință față de domnitorul Constantin Brîncoveanu.

În Dedicația la *Ceaslovul* tradus de Antim și tipărit la Tîrgoviște, în 1715, se adresează noului domn, Ștefan Cantacuzino, preamărindu-l cu epitete ca acestea: „blînd”, „milostiv”, „drept”, „iubitoriu de străini”, „fără de răutate”, „făcătoriu de bine”, „iubitoriu bunătății și gonaci răutății”.

Din exemplarele *Evangheliei georgiene*, tipărită la Tbilisi de Mihail Ișvanovici, i se trimitea câteva și lui Antim, iar acesta îi oferă lui Constantin Brîncoveanu două dintre ele, fiecare cu câte o prefață identică scrisă de Antim Ivireanul, la 21 mai 1710, și închinată domnului valah.

În Dedicăția manuscrisă a lui Antim, se aduc mulțumiri domnitorului Constantin Brîncoveanu pentru ajutorul dat la înființarea tipografiei. Antim precizează că această Evanghelie „iaste roada cea noao care pămîntul iverilor, adapîndu-se din rîul împărăteștilor tale daruri“, și în continuare: „precum cu tiparele arăpești s-au îmbogățit Araviia, cu cele elinești Elada, și cu cele rumânești, Ungrovlahiia — mulțumire aduce la Măriia-ta“.

ÎNCERCĂRI POETICE

O altă latură a activității literare a lui Antim este cea de versificator, reliefată de câteva dintre încercările sale reușite, mult anterioare alcătuirii „*Didahiilor: Versuri politicești, La stema țării* sau versuri cuprinse în cărțile pe care le-a tipărit, ca acelea din *Evanghelia română de la Snagov* (1697), în care imită versul popular.

Bun cunoscător al limbii grecești, cît și al prozodiei clasice greco-latine, el și-a însușit regulile versificării în limba română, după cum se constată din scrierile sale.

C. Erbiceanu arăta, în 1890, că Antim a cules maxime și sentințe din diferite cărți grecești și latine, pe care le-a adaptat epocii sociale și istorice. Iscușința lui Antim s-a dovedit în transformarea acestor sentințe și maxime în stihuri ritmice grecești sau versuri cantitative, cu silabe scurte și lungi, cum se obișnuia în prozodia și versificația antică greco-latină, pentru ca lucrarea să fie gustată de înalta societate românească a timpului.

Demn de remarcat este faptul că lucrarea *Sfătuiri creștine politice*, scrisă în versuri grecești, are o limbă cu caracter popular, clară și curată. Traducerea lucrării în românește, în proză, a fost făcută de C. Erbiceanu, în 1890—1891.

Antim a făcut dovada talentului său literar, nu numai în *Didahii*, operă remarcabilă în proză, ci și în imnul închinat frumuseților naturii, aflate sub oblăduirea soarelui, apropiat

de *Imnul soarelui* al lui Echnaton, din literatura vechiului Egipt.

În anul 1694, în tipografia domnească a Mitropoliei din București, tipărind în limba română *Psallirea*, pe care a tradus-o el însuși din grecește, pe lângă dedicația către Constantin Brîncoveanu, găsim și 8 versuri politice la stema țării, închinat tot lui Brîncoveanu, care nu sînt lipsite de calități poetice, confirmînd totodată înclinația sa spre limbile străine :

„Prealuminată stemă a Țării Românești,
Cu care s-au încoronat vechii Băsărăbești,
Blagocestivului domn Constantin s-au dăruit,
Că den fericită a lor sămînță s-au odrăslit
Și buncele lor fapte, cît poate, le plinește
Și țara despre toți vrăjmașii o păzește
Dea-i Dumnezeu ani mulți, cu pace să stăpînească
Fericitul lui nume ca lui David să trăiască“.

Majoritatea cărților tipărite și prefăcute de Antim cuprind versuri la stema țării, ca și versuri politice închinat lui Constantin Brîncoveanu.

La sfîrșitul *Evangheliei* din 1697, tipărită la Snagov, în prima perioadă a activității sale, la fila 180 întîlnim șase versuri ce vor apărea ca un laitmotiv în partea finală a tipăriturilor sau manuscriselor din acea vreme.

„Precum cei streini doresc moșia să-și vază
Cînd sînt într-altă țară, de nu pot să șază
Și ca cei ce-s pre mare, bătuți de furtună
Și roagă pe Dumnezeu de liniște bună,
Așa și tipograful de-a cărții sfîrșire
Laudă neîncetată dă și mulțumire“.

Aceste versuri au fost reproduse și cu caractere georgeniene de către Mihail Iștvanovici, în *Liturgia* tipărită la Tbilisi, în 1710.

Aceste versuri, puține la număr, ca și doinele de înstrăinare, transmit sentimente puternice de dor și dragoste de patrie.

Dorul de „moșia“ gruzină este o dovadă evidentă a numeroaselor sale peregrinări. Antim compară bucuria tipografului văzîndu-și cartea sfîrșită și ieșită de sub tipar, cu

bucuria navigatorului dornic de „liniște bună“ după furtună, și cu întoarcerea la „moșie“ a pribeagului.

Luat rob de turci și dus la Țarigrad, se știe că Antim ajunge apoi la București, chemat în scopuri culturale de domnitorul Constantin Brîncoveanu. Soarta tinerilor gruzini din secolul al XVII-lea este cunoscută cu precizie din raportul scris în anul 1697 de către un misionar apostolic în Gruzia — Bernardo Maria din Neapole. În ultimul sfert al secolului amintit, tinerii din Gruzia, după cum remarcă și Dan Simonescu¹, erau supuși catolicizării. Unii abia dacă învățau să scrie și să citească în limba georgiană. Alții, convertiți la catolicism, erau duși la Roma, fiind expuși pe drum unei alte mari primejdii : robia turcească — e cazul lui Antim. Astfel se explică deseale aluzii din *Didahii* la jugul turcesc, ce lăsase urme adânci în sufletul său.

„Smeritul întru ieromonahi“ Antim Ivireanul, tipărind în 1703 *Noul Testament*, cu caracterele folosite pentru Biblia de la 1688, scrie 10 versuri la stema țării, dedicate lui Constantin Brîncoveanu. Ele constituie o contribuție literară de seamă a lui Antim. Caracterul acestor versuri este deosebit de al celor de pînă acum. În dedicația din *Noul Testament*, el compară Stema țării cu cele 4 rîuri din rai, iar în prefața închinată domnului, Antim vorbește astfel despre bolta cerească „Întoarce-se pururea magnitul cătră polus, zboară spre înălțime focul, pleacă-se în sinul pămîntului piatra, aleargă apele în brațele mării, și în scurte cuvinte toate lucrurile cătră chendrul lor să pleacă“ (II, p. 406). Versurile relevă certe calități literare, amintind de stilul oratoric propriu *Didahiilor*, prin bogăția comparațiilor, a repetițiilor și prin muzicalitatea frazei.

În editarea *Vieților paralele* de Plutarh, a reliefat deopotrivă talentul său literar.

În ultima operă a lui Antim, *Așezămîntul mănăstirii Antim*, sînt cuprinse următoarele patru versuri :

„Toată suflarea, zice prorocul,
Cînte pre Domnul peste tot locul
Și melciul încă, coarne înaltă
Ca să-l lăudăm pre toți ne-nvață“.

¹ Dan Simionescu, *Antim Ivireanul, scriitorul*, în *Analele Academiei R. S. România*, 1966, p. 663—65.

Aceste versuri se află sub un splendid desen în peniță și acuarelă, ce reprezintă blazonul mitropolitului Antim : un melc de argint ținând între coarne o stea cu șase raze. Deasupra se află o pălărie de cardinal, de sub care se despart capetele unui șnur cu inițialele A/ntim/I/vireanul/ M/itropolitul U/ngrovlahiei/.

Mănăstirea Antim a trecut prin mari greutăți după moartea tragică a ctitorului ei, până în anul 1797, când a devenit metocul mănăstirii Curtea de Argeș. Episcopul Iosif s-a îngrijit de reparațiile și buna întreținere a mănăstirii, fapt care i-a conferit cinstea de a fi considerat al doilea ctitor al ei.

De aceea a și fost înmormântat în pronaosul bisericii, în fața coloanei a doua, dinspre miazăzi. Inscripția în versuri de pe coloana menționată amintește și despre Antim, primul ctitor :

„Deși sunt neînsuflețitul,
Stîlp de piatră întăritul
Omule, și de la mine
Poți afla de-i vrea vrun bine
Eu am trei frați potriviți
Toți deodată aici înfipti
De-o parte și de alta
Doi în stînga, unu-n dreapta
Caută la noi și vezi
Ca să te încredințezi
Ca și pietrele unite
Pentru folos potrivite
Citu de multă greutate
Lesne poate să o poarte
Chir Antim mitropolitul
Ivireanul mult vestitul
Aicea ne-au așezat
și cu ziduri ne-au legat
Să ținem acest lăcaș
Al sfinților toți sălaş
De dînsul dintîi zidită
Dar pe urmă prenoită
De chir Iosif întîiul
Episcopul Argeșului

Care se odihnește
Drept mine aci trupește“.

Aceste versuri simple, de formă scurtă, populară, păstrează vie amintirea primului ctitor, Antim, sfârșit în chip tragic și rămas fără mormânt.

IV SCRIERI RĂMASE ÎN MANUSCRIS

(tipărite postum)

DIDAHIIILE

„Antim este unul dintre cei mai mari oratori religioși din trecutul poporului român. Calitățile artistice ale predicilor sale îl așează printre cei mai de seamă propagatori ai limbii române literare“ — observa Al. Rosetti¹.

Este un fapt unanim recunoscut în istoria culturii românești că, în afară de activitatea de tipograf iscusit, Antim s-a remarcat prin opera sa de frunte *Predicile* sau *Didahiile*, pe care le-a rostit în duminicile și sărbătorile mari, la București sau Tîrgoviște, între anii 1709—1716.

Predicile lui Antim se adresează societății românești din primele decenii ale secolului al XVIII-lea și au ca scop desăvîrșirea educației cetățenești și moral-religioase a poporului.

Didahiile lui Antim nu lipsesc din nici un tratat sau manual de istoria literaturii române. Ori de cîte ori este amintit numele mitropolitului Antim, sînt comentate în primul rînd *Didahiile* sale.

Didahiile constituie nu numai un monument de limbă și literatură, ci sînt, în același timp, o frescă a lumii politice și sociale și, totodată, un tratat de teologie practică morală.

Rostite în românește, predicile n-au fost tipărite în timpul vieții sale, din cauza vitregiei oamenilor și a vremurilor.

¹ Al. Rosetti, *Istoria limbii române literare*, vol. I, ediția a II-a 1971, p. 183.

Dar dacă printre contemporanii lui Antim și în generațiile următoare ele nu s-au putut bucura de faima predicilor contemporanilor săi din Apus: Bossuet, Bourdaloue, Flechier, Massillon, Ilie Miniat, de îndată ce văd lumina tiparului, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, tocmai ele sînt cele ce pun în lumină fascinantă personalitate a mitropolitului, determinînd pe toți cercetătorii literaturii și culturii române vechi să se ocupe în mod constant de el și de opera sa, acordînd omului locul cuvenit printre ctitori, și clasificînd opera printre cele mai însemnate monumente ale vechii culturi române.

Predica lui Antim Ivireanul este una elaborată cu efort și grijă, rod al unei îndelungi meditații. Trăită și rostită cu patos și curaj de la înălțimea amvonului mitropolitan, a fost pusă în slujba apărării independenței spirituale a patriei.

Predica lui Antim nu este improvizată, ci alcătuită după toate regulile omileticii. Prin aceasta, Antim e considerat unul dintre precursorii predicii române moderne.

Antim a fost o prezență vie în viața Țării Românești, bun cunoscător al vieții sociale, surprinzînd în *Didahiile* sale realitățile timpului. N-a cruțat nici pe domn, nici clasa boierească sau negustorimea. Predica sa nu e formală, ea urmărește înlăturarea neajunsurilor timpului în care a trăit.

„Mitropolitul Antim a înțeles acest mare adevăr și, de pe înălțimea amvonului, el a știut să găsească cuvinte mișcătoare de mîngîiere, care răsunau adînc în suflete, alinînd necazurile unui neam întreg, ca de pildă acele discrete aluzii la lăcomia nesățioasă a turcilor, care nu mai conteneau cu biruri și angarale“¹.

Predicile lui Antim Ivireanul constituie o prețioasă sursă de informație asupra obiceiurilor, datinilor, moravurilor, a realităților spirituale și materiale și chiar asupra unor evenimente istorice contemporane, aspect îndelung comentat de toți istoricii literari români.

Didahiile au înlocuit în felul acesta vechea Cazanie, tradusă în limba română de Coresi sau Varlaam, cu o operă originală, care avea drept scop luminarea și înnobilarea minții și inimilor ascultătorilor.

¹ N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, vol. III, p. 225.

Și pînă la Antim se vor fi ținut predici, dar într-un mod sporadic, fără har, sub forma sfătuirii duhovnicești.

În afară de aceasta, în istoria culturii românești există mărturii că s-a predicat în grecește sau slavonește de către ierarhii străini, veniți după ajutoare sau cu alte ocazii prin țările românești, și de către predicatorii oficiali de la curțile unora dintre domnitorii români de mai târziu. Dar este evident faptul că asemenea predici, neînțelese de masele largi de credincioși, nu și-au atins scopul.

S-a predicat, totuși, în românește, sub forma cazaniilor, dar acestea, elaborate într-o epocă anterioară, aveau un caracter vag și, firește, inactual. Cazania era o aceeași predică, ce se ținea la aceeași sărbătoare, așadar o citanie stereotipă nu o rostire vie. În același timp, Antim Ivireanul, predîcînd constant în limba română, deci în graiul întregului popor, înalță limba spre dobîndirea și înstăpînirea în drepturile ei firești și legitime.

Meritul mitropolitului constă deopotrivă în a fi dovedit păturilor privilegiate, care aveau o cultură eteroglotă, că și limba română este capabilă de a exterioriza gînduri și sentimente adînci și că poate atinge culmi de adevărată artă, atît în proză, cît și în versificație.

Limba predicilor lui Antim are la bază limba vie a poporului, stilul său remarcîndu-se prin oralitate.

Datorită acestor calități, unanim recunoscute pînă în zilele noastre, Antim Ivireanul poate fi considerat „ctitor” al limbii liturgice românești¹.

După cum se știe, cîștigul cel mai mare al veacului al XVII-lea este ridicarea prestigiului limbii naționale, ca limbă oficială în toate manifestările oficiale-spirituale ale poporului. Actul acesta e desăvîrșit de doi cărturari luminați, artiști ai cuvîntului Dosoftei — în Moldova și Antim Ivireanul — în Țara Românească.

Incontestabil, epoca lui Antim a cunoscut o înflorire a oratoriei religioase răsăritene, cînd Hrisant Notara se bucura de un renume remarcabil, iar Gheorghe Maiota și Ioan Abramios erau recunoscuți ca predicatori la curtea lui Brîncoveanu. Predica lui Antim Ivireanul nu este însă inferioară predicii lor sau celei a lui Ilie Miniatic, predicator la biserică

¹ I. Bălan, *Limba cărților bisericești*, 1944, p. 222—224.

grecească din Veneția, deși acesta era recunoscut ca un Hrisostom al secolului al XVIII-lea. Predica celor menționați, departe de realitate, nu era legată de auditori, de suferințele lor.

Contemporanul său, Bossuet, celebru predicator francez, folosește în predicile și cuvântările sale stilul „lucrat“, polemic, preamărind cerul și capetele încoronate.

Massillon, în schimb, se apropie de Antim Ivireanul, ca atitudine față de mulțime: „Tant d'infortunés qui se nourrissent que d'un pain des larmes et d'amertume“, pe care autorul o opune aristocraților îmbuibăți în folosul cărora cei mici sînt împinși „au travail, à la peine, à la misère et à l'affliction“, în timp ce stăpînitorii lor li se rezervă numai: „la joie, le repos, l'éclat et l'opulence, ils naissent pour souffrir, pour porter les poids du jour et de la chaleur, pour fournir de leurs peines et de leurs sueurs à vos plaisirs et à vos profusions; pour traîner, si j'ose parler ainsi, comme des vils animaux, le char de votre grandeur“ (*Aux grands du monde*, din ciclul *Petit Carême*, 1718).

Antim Ivireanul rămîne primul mare orator bisericesc în limba română, care înlocuiește Cazanția stereotipă ce se citea în biserică, aducînd predica vie, legată de viața de toate zilele, menită să îndrepte stările de lucruri ce contraveneau moralei și eticii sociale.

„De la Ioan Hrisostomul (Ioan Gură de aur) — spune N. Iorga — care a vorbit astfel înaintea împăratului și, mai ales, a împărătesei la Constantinopol, nimeni nu s-a adresat unei societăți cu asprimea lui Antim“².

Geneza Didahiilor. Manuscrisele-copii și izvoarele lor

Predicile lui Antim, scrise și rostite în decursul a opt ani, între 1709—1716, sub domnia lui Constantin Brîncoveanu și Ștefan Cantacuzino, n-au văzut lumina tiparului în timpul vieții sale.

În timpul domniei lui Nicolae Mavrocordat, din cauza atmosferei încordate, se crede că Antim n-a mai ținut nici o

¹ Vezi I. C. Chițimia, *Antim Ivireanul, după 250 de ani de la moarte* (1716—1966), în „Revista de istorie și teorie literară“, XVI (1967), nr. 2, p. 195—204.

² N. Iorga, *Mitropolitul Antim*, în B.O.R., LII, 1934, p. 617.

didahie, cu excepția „Cuvîntului de învățătură“ ținut la moartea doamnei Pulcheria Mavrocordat.

S-au păstrat 28 de predici aparținînd lui Antim Ivireanul.

Manuscrisele mai cuprind alte șapte predici ocazionale. Trebuie menționate și cele două apărări trimise lui Brincoveanu, în anul 1712.

Pînă astăzi nu se cunoaște nici un manuscris original al lor. Cercetările întreprinse au scos la iveală unele copii ale acestor predici, păstrate în prezent la Academie.

Pentru vremea aceea, nu se poate admite existența tahigrafiilor (scrierea după dictare) care să fi înregistrat predicile în timpul pronunțării lor, iar apoi să le fi dictat copiştilor, așa cum se petrecea în Apus.

Pe lângă aceasta, circulația manuscrisă ulterioară în copie după un manuscris princeps e destul de tîrzie și, totodată, restrînsă, avînd în vedere că autorul ei fusese scos din scaun.

Rămîne întrebarea : cum ni s-au transmis ele, de vreme ce nu se cunoaște un manuscris original al lui Antim ?

Dintre copiile existente în prezent, trei sînt păstrate la Academie. Ele au fost publicate la data cînd au fost descoperite, printr-o întîmplare.

Manuscrisul după care s-au publicat pentru prima oară aceste predici a fost găsit de episcopul Melhisedec al Romanului, în anul 1886, în biblioteca episcopului de Buzău, Dionisie Romano. Reprezintă o copie a arhimandritului Grigore Deleanu, care îl transcrisese la 27 iulie 1871, după un alt manuscris.

Melhisedec a prezentat acest manuscris Academiei Române la 18 martie 1886, propunînd să fie publicat, astfel că, în același an, predicile lui Antim au văzut lumina tiparului prin grija prof. I. Bianu.

Titlul exact al manuscrisului, singurul ce poartă titlu și care a dat apoi cuvîntărilor lui Antim Ivireanul numele de *Didahii*, este „Didahii ce se numesc a fi făcute de răposatul vlădică Anthim pe la praznice mari, scrise acum în zilele preaînălțatului domn Io Alexandru Ioann Ipsilant voevod, întru al șaptelea an a domniei mării-sale și în zilele preasfințitului mitropolit al Ungrovlahiei chirio chir Grigorie, întru al doazeci și unul de ani ce s-au împlinit acum în-

tr-această lună iulie, în 28 ani ai păstoriei preasfinții-sale 1781...”

Volumul este însoțit de o prefață a lui I. Bianu, în care se arată că manuscrisul avea unele corecturi și ștersături, pe care le-a însemnat în text, că textul a fost redat fidel, cu excepția punctuației, apreciind astfel : „Predicile lui Antim sînt unul din cele mai prețioase monumente din literatura noastră bisericească, nu numai pentru că ele sînt singurele în felul lor, căci de la nici un alt prelat românesc nu avem o lucrare de acest fel, dar și pentru valoarea lor reală, pentru căldura elocinței, care adeseori minunează și pentru frumusețea, bogăția și cîteodată chiar eleganța limbii în care sînt scrise”.

Din datele biografice ale lui Antim Ivireanu, redade de Melhisedec, se cuvine amintit un fapt, și anume că ar fi văzut la mănăstirea Agapia un manuscris din tinerețea lui Antim, cu o „ortografie bizară”, ceea ce dovedește că, în prima parte a activității sale, acesta depunea eforturi susținute pentru a învăța limba română, pe care a ajuns s-o stăpînească uimitor de bine mai tîrziu.

Este surprinzător felul în care a ajuns Antim ca, în patria lui de adopțiune, „cu anii, iar mai ales cu o stăruință neînduplecată, să vorbească și să scrie o limbă poate cea mai frumoasă dintre a tuturor cărturarilor țării” — după cum remarcă Mihail Sadoveanu¹.

Într-adevăr, Antim Ivireanul este un fenomen prin bogăția și calitatea activității sale în diferite ramuri : tipărirea de cărți, gravuri în lemn, pictură, traduceri, literatură originală, după cum este și o enigmă prin gradul de stăpînire a limbii românești, de folosire a ei în mod surprinzător de viu, uneori cu o forță artistică inovatoare care se întîlnește de obicei la creatorii de limba maternă cu percepția multilaterală a graiului transmisă din moși-strămoși — după cum remarcă și I. C. Chițimia².

Tot în legătură cu predicile lui Antim Ivireanul, în vara anului 1887, Constantin Erbiceanu descoperă la bibliote-

¹ Mihail Sadoveanu, *Limba povestirilor istorice*, Comunicare la Academia R.S.R., în „Contemporanul”, 1955, februarie 11, nr. 6/346, p. 3.

² I. C. Chițimia, *Antim Ivireanul după 250 ani de la moarte (1716 — 1966)*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XVI, 1967, nr. 2.

ca mănăstirii Căldărușani o a doua copie manuscrisă, păstrată astăzi la Academie sub nr. 549. Acest manuscris a fost luat drept autograf al lui Antim și la numai doi ani după apariția primei ediții a lui I. Bianu, s-au subvenționat fonduri pentru o nouă ediție a *Didahiilor* de către Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice.

Elucidarea definitivă a acestei probleme aparține cercetătorului G. Ștrempele, în *Introducerea* la ediția *Predicilor* lui Antim, din 1962. S-a stabilit că acest manuscris nu este autograful lui Antim, că a fost copiat, între anii 1730—1740, de către un necunoscut, grămatic de profesie. Cel de al treilea manuscris, păstrat la Academia sub nr. 3460, a fost copiat de Efrem Grămaticul, între anii 1722—1725, la puțin timp după moartea mitropolitului Antim Ivireanul. Acest manuscris a fost descoperit în primăvara anului 1958, la Academie, de către același cercetător G. Ștrempele, și constituie textul de bază al ediției sale din 1972. Este foarte apropiat de manuscrisul 549, care a fost copiat după textul lui Efrem. Succesiunea *Didahiilor* este identică cu aceea din manuscrisul nr. 549.

După toate cercetările întreprinse, criticii și cercetătorii au ajuns la concluzia că originalul *Didahiilor* a fost găsit la Biserica Tuturor Sfinților (mănăstirea Antim), de către popa Ștanciul, care l-a încredințat spre copiere ucenicului său Efrem, priceput în ale scrisului. Copia lui Efrem a fost folosită ca text de bază în ediția din 1972 a lui G. Ștrempele, căci ea n-a mai cunoscut un alt intermediar.]

Al patrulea manuscris se păstrează la Craiova, în Biblioteca județeană (sigla N, sub nr. 67) și datează de la mijlocul secolului al XVIII-lea, fiind copiat în litera cursivă specifică școlilor de grămatici de la București. Manuscrisul prezintă lipsuri serioase — 14 didahii de la început și ultimele 7 cuvântări (inclusiv cele două scrisori adresate lui Constantin Brîncoveanu), reprezentând mai puțin de jumătate din textul de bază. În succesiunea predicilor, urmează manuscrisul nr. 549.

Mai există, în depozite particulare, încă două manuscrise, care nu aduc însă nimic nou față de textele-copii de mai sus.

Al doilea manuscris de predici pretins original.

Un alt manuscris conținând predici, socotit autograful lui Antim, a fost găsit de Iosif, arhidiaconul episcopul Melhisedec al Romanului, la un vânzător de cărți ambulant din București. El se păstrează acum la Academie, în fondul de manuscrise românești, sub nr. 525. La 30 martie 1888, a format obiectul unei comunicări la Academia Română, comunicare reprodusă ca prefață la volumul editat de episcopul Melhisedec, în 1889, socotit neîntemeiat drept al doilea volum al *Didahiilor*.

Titlul este următorul : „Didahiile mitropolitului Ungrovlahiei Antim Ivireanul 1709—1716, făcute pentru toate duminicile începînd de la duminica Fariseului și pentru toate sărbătorile anuale mari și mici. Publicate după manuscrisul original cu cheltuiala Ministerului Cultelor și al Instrucțiunii Publice și cu o prefață despre autenticitatea manuscrisului original și despre talentul predicatorial al mitropolitului Antim Ivireanul de P.S.S. Melhisedec, episcopul Romanului“ (vol. II, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1889, pp. XXVII + 537 + V).

Față de primul volum al *Didahiilor*, editat de I. Bianu și C. Erbiceanu, cuprinsul celui de al doilea volum este incomparabil mai bogat. El conține un număr mare de predici — 116 — pentru toate duminicile și sărbătorile de peste an.

Melhisedec a ținut să dovedească argumentat paternitatea mitropolitului, dar probele sale n-au rezistat cercetărilor ulterioare.

Pentru prima oară V. Haneș arată : „Argumentele pe care le aduce (Melhisedec) ca să probeze că în adevăr Antim e autorul predicilor nu sînt destul de convingătoare, și de aceea publicăm numai predicile de față cu privire la care nu este îndoială“¹.

N. Cartoian² și D. Murărașu³ au aceeași atitudine față de părerile lui Melhisedec, fără însă a le analiza sau a le dovedi temeinicia.

¹ Petre V. Haneș, *Antim Ivireanul, Predici*, cu prefață și indice de cuvinte, București, 1915, p. XXX.

² N. Cartoian, *op. cit.* p. 228.

³ D. Murărașu, *Istoria literaturii române*, 1940, p. 86.

Monograma lui Antim din manuscrisul nr. 525, reprodusă de Melhisedec în prefață, este aproape la fel, dar în nici un caz nu este identică cu cea din manuscrisul 549, reprodusă de C. Erbiceanu între facsimilele ediției sale (ed. Erbiceanu, p. XXXVII).

După constatările făcute ulterior, s-a dovedit că manuscrisul în cauză nu este original și nu cuprinde opera lui Antim, ci este o culegere de predici din diverși autori. În acest manuscris nu este introdusă decît o singură predică a lui Antim.

Concluziile la care a ajuns cercetătorul Al. I. Ciurea¹, și anume că acest manuscris nu este autograful lui Antim, sînt juste, în afară de atribuirea copierii manuscrisului nr. 525 de la Academie — adică pretinsul volum al II-lea al *Didahiilor* lui Antim — popii Flor, care la data copierii manuscrisului (1770—1780) nu mai era de mult în viață.

I. Barnea², autorul unui studiu despre popa Flor, nu enumeră acest manuscris printre operele sale, ceea ce ne aduce o dovadă în plus că nu el este autorul copierii acestui manuscris. Melchisedec însuși recunoaște existența diferențelor între volumul întîi de predici și cel de al doilea, atunci cînd zice : „Tomul I al *Didahiilor* lui Antim cuprinde predicile rostite de el în capitala țării, la solemnitățile religioase în zilele de sărbători înaintea Domnitorului, a boierilor, cu un cuvînt înaintea societății culte și a poporului din capitală“.

De aceea *Didahiile* acestea se deosebesc, prin desfășurarea amplă și arta oratorică superioară celor din tomul II, destinate pentru citire în toate bisericile țării.

Deși mult timp s-a vorbit despre două volume de *Didahii*, cercetările au scos la iveală faptul că numai primul volum este cel al lui Antim, recunoscut de toți cercetătorii pînă în zilele noastre.

Edițiile Didahiilor de la 1886—1972

De la 1886 la 1915, *Didahiile* s-au tipărit în condiții diferite. În răstimp de 29 de ani, au apărut cinci ediții.

Se impune atenției ediția lui P.V. Haneș (1915), cel mai intens cercetată pînă în 1962, cînd a apărut prima ediție

¹ Al. I. Ciurea, *Antim Iovoreanul predicator și orator*, în B.O.R., LXXIV (1956), p. 781—784.

² I. Barnea, *Un miniaturist român din secolul al XVIII-lea ; popa Flor*, București, 1939.

critică, cu studiul introductiv și glosar, a predicilor lui Antim Ivireanul, alcătuită de Gabriel Ștrempel.

Al. I. Ciurea¹ a făcut o prezentare critică amănunțită a edițiilor de pînă în 1962. Ne vom opri, așadar, numai asupra ultimelor două ediții ale *Didahiilor* lui Antim Ivireanul — 1962 și 1972.

Se cuvine menționată editarea în condiții științifice a operei predicatoriale a lui Antim Ivireanul, în 1962, de către Gabriel Ștrempel². Această ediție a apărut la 57 de ani după ediția lui P. V. Haneș. În studiul introductiv, sînt aduse la zi cercetările în legătură cu Antim Ivireanul.

Dintre problemele abordate, amintim infirmarea argumentelor episcopului Melhisedec, care atribuia mitropolitului Antim Ivireanul și un al doilea manuscris original de predici.

E dezbătută din nou problema surselor de inspirație ale lui Antim, ajungîndu-se la concluzia că el n-a folosit predicile lui Ilie Miniș sau cele lui Hrisant, patriarhul Ierusalimului, după cum susțin N. Iorga și alți cercetători.

În acest studiu introductiv, se aduc date inedite despre lucrarea *Chipurile Vechiului și Noului Testament* pe care V. Brătulescu — în 1956, o credea pierdută și care a fost redescoperită la Kiev, în Biblioteca Academiei Ucrainene, de către același cercetător.

La un interval de zece ani de la editarea predicilor lui Antim, criticul și cercetătorul G. Ștrempel a reușit să editeze pentru prima oară întreaga operă a celui mai învățat mitropolit ca a stat vreodată în scaunul Ungrovlahiei. Această valoroasă operă a fost pusă la îndemîna iubitorilor de literatură românească și a cercetărilor³.

În cuprinsul acestei ediții intră: *Didahii, Chipurile Vechiului și Noului Testament, Așezămîntul mănăstirii Antim, Învățătură pentru taina pocăinții, Învățătura bisericească, Capele de poruncă, prefețe, dedicații, postfețe*.

¹ Al. I. Ciurea, în B.O.R., nr. 8—9 august-septembrie 1956, p. 779—786.

² G. Ștrempel, *Antim Ivireanul, Predici*, ediția critică, studiu introductiv și glosar de G. Ștrempel, Ed. Acad. R.P.R., 1962.

³ Antim Ivireanul, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, Editura Minerva, București, 1972.

Este de remarcat că această ediție nu conține: *Sfătuiri crestine politice* (Maximele și sentințele lui Antim Ivireanul), iar în *Învățătura bisericească* nu este inclusă și partea: *Învățătura pentru ispovedanie* (f. 28—35), sub motivul că este aproape identică cu cea inclusă în broșura tipărită la Rîmnic, 1705: *Învățătură pre scurt pentru taina pocăinții*. Referirile la această parte au fost făcute de noi după ediția lui C. Erbiceanu¹.

Ediția lui G. Ștrempel a apărut în condiții tehnice excepționale, însoțită de un bogat aparat critic, care valorifică cercetările întreprinse de autorul ei la Kiev, ca și la Tbilisi, în 1966 și 1968, soldate cu descoperirea de elemente noi și valoroase privind prodigioasa activitate a lui Antim.

Tehnica compozițională a Didahiilor

Lectura atentă a *Didahiilor* lui Antim Ivireanul relevă faptul că mitropolitul își pregătea cu minuțiozitate predicile, respectînd principiile și normele oratorice și omiletice. Este, deci, incontestabil că Antim a cunoscut vechi lucrări de retorică, opere cu caracter filozofic, istoric, religios, ca și lucrări ale gramaticilor. Din aceste scrieri a deprins procedeele artei de a întocmi un discurs.

Antim își intitulează predicile sale *cazanii*, *cuvînt de învățătură* sau *învățătură*.

Didahiile sale nu mai au acel caracter de comentarii stereotipe al cazaniilor lui Coresi sau Varlaam, scrise pentru toate vremurile și societățile. Ele depășesc canoanele strîmte ale tîlcului evangheliei și proloagelor hagiografice, adaptîndu-se la publicul căruia ei se adresează.

La mitropolitul Antim Ivireanul, întîlnim toate genurile de predici: predica propriu-zisă sau predica sintetică, omilia sau predica analitică, pareneza și panegiricul.

S-a remarcat că, în predicile sale, nu lipsesc introducerea, tratarea și încheierea, însoțite de formula de adresare și de un motto.

Predicile sale debutează echilibrat și sfîrșesc în reculegere, de aceea e preferată formula de adresare decentă, potolită, afabilă: „Blagosloviților creștini“, „Feții mei iubiți“, „Iubiții mei ascultători“, „Feții mei“, „Înțelepția voastră, feții mei“,

¹ în B.O.R., 18 92-93 ș XVII, 1893.

„Iubiții mei, ascultători“, sugerînd resemnare, seninătate și moderație.

„Antim a fost mai ales un talent predicator — arăta Teodor M. Popescu —, poate cel mai talentat dintre ierarhii noștri“¹.

Lectura *Didahiilor* scoate în evidență rolul lui Antim Iyireanul de inițiator al elocvenței sacre.

Introducerea

În general, predicile lui Antim sînt bine proporționate, nu abordează probleme prea extinse, spre a obosi, dispunînd de acea „captatio benevolentiae“. Respectă în cea mai mare parte regulile omileticii, care cer ca greutatea să cadă pe tratare (cuprins).

Elaborarea propriu-zisă a predicii — invențiunea, dispozițiunea și stilizarea — se bucură de o deosebită grijă, căci predicile urmează să fie ascultate cu interes. Stilul e îngrijit, citările exacte și documentarea — riguroasă, de unde reiese didacticismul lui Antim.

În majoritate, exordiile predicilor sînt scurte ; ele reușesc, totuși, să introducă în subiect, atrăgînd atenția auditoriului.

În unele cazuri, Antim pornește de la realități din viața înconjurătoare, alteori de la anumite principii, ori de la simpla datorie de păstor: „Pohta cea mare și dragostea cea curată, iar mai virtos să zic datoria cea părințească ce am către înțelepția voastră mă îndeamnă pururea ca să nu lenevesc a vă cerceta, după puțință, cu învățăturile cele sufletești, că după aceasta mă voi cunoaște cu adevărat că vă sunt părinte sufletesc și păstoriu, cînd voi pohti cîntea, folosul și spăsenia sufletelor voastre ; și dumneavoastră iarăși după aceasta vă veți arăta cum sunteți adevărați fii sufletești și turmă aleasă și sfîntă cînd veți primi cu dragoste cele ce vă învăț și după puțință fieștecarele din voi le va ținea și le va face“ (p. 86).

Șaptesprezece didahii încep cu un text citat din *Noul Testament*, iar două cu texte din *Vechiul Testament*. Textele sînt bine alese în raport cu tema predicii, deși nu sînt luate totdeauna din pericopa zilei.

¹ T. M. Popescu, B.O.R., LXXIV, 1956, v. 8—9, p. 855.

Unele introduceri sînt „ex abrupto“, altele — elaborate, totdeauna fiind prezente apelul la atenția ascultătorilor și, în cele mai multe cazuri, un preludiu la tema a cărei tratare urmează. Potrivit regulii clasice, la sfîrșitul introducerii se anunță tema.

Tratarea (Cuprinsul)

Ca și în alte compoziții de profil divers, în predicile lui Antim tratarea reprezintă partea cea mai consistentă.

Predica lui Antim este una de idei. Deși tratarea, în general, n-are subîmpărțiri, uneori predica este reglementată de întrebări, cărora le răspunde și care sînt precedate de apel la atenție. Argumentările sînt conduse logic, căutîndu-se sensul adînc al lucrurilor și faptelor.

Predicile sale, deși ținute la Mitropolie, unde veneau în majoritate boierii, se adresează poporului, celor mulți și asupriți : „Nu sã cuvine cinste și laudã numai oamenilor celor mari și bogați, cã sînt vrednici acestui dar și cei mici și smeriți ; cã mãcar cã cei mari strãlucesc cu hainele cele de mult preț și cei mici n-au cu ce sã-și acopere trupul, cei mari se odihnesc pre așternuturi mari și frumoase, și cei mici se culcã pe pãmîntul gol și pre paie ; aceia însoțiți cu mulțime de slugi, iar aceștia lipsiți, pustii de ajutor și de prieteni ; aceia între rãsfãțãri și între bogãții, și aceștia între primejdii și între întristãciuni. Însã cu toate aceste mãriri despãrțite, nu sã cuvine celor mici mai pușinticã cinste și dragoste, decît aceea ce sã cuvine celor mari și bogați, nici este cu dreptate celor mari sã li se închine lumea, și pre cei mici sã-i batjocoreascã ; de aceea sã se teamã și pe aceștia sã-i obideascã, de aceea sã se rușineze și pe aceștia sã-i înfrunteze, pentru cãci mãcar cã cei mari cu zile și cu puterea rãsplãtesc sudalmele, iar cei mici au ingeri sprijinitori în ceriu, de pedepsesc pe cei ce obidesc“.

Predica sa este vie, fapt dovedit de întrebãrile directe puse ascultãtorilor, la care fiecare trebuie sã-și rãspundã sieși, recunoscîndu-și lipsurile : „Spuneți-mi, rogu-vã, cã eu poate cã-mi voi fi eșit din fire, care voie a lui Hristos facem ? Sau care poruncã ținem ?“ ; „Cã ce folos este trupul sã fie deșert de bucate, iar sufletul a-l umplea de pãcate ?“ ; „Ce folos este a fi galben și ofilit de post, iar de pismã și

uriciune a fi aprins ? Ce folos este a nu bea vin și a fi beat de veninul miniei ? Ce folos este a nu mânca carne și cu hulele a rumpe carnea fraților noștri ? ” ; „Ce folos este a ne conțeni de cele ce sunt uneori slobode, și a face acelea ce nu sunt niciodată cu vreun mijloc slobod ? ”

Întrebările predicilor sale nu sînt ostile, n-au direcție ofensivă, ci mai curînd niște autoînterogații, dovedind un calm spirit didactic.

Antim Ivireanul actualizează predicile sale, dovedindu-se receptiv la stările afective ale auditorilor ; bun psiholog, se orientează în direcția preîntîmpinării unor îndoieli, în scopul de a atrage și a înconjura.

Incheierea

În ultima parte a predicilor, mitropolitul Antim prezintă concluzii firești, simple și apropiate de sufletele ascultătorilor.

Spre deosebire de atitudinea sa hotărîtă, de critică a păcatelor, a relelor obiceiuri sau a practicilor potrivnice spiritului credinței, în încheiere revine la un ton de pace, de echilibru.

Sfîrșitul predicii sale este, de regulă, o aplicare a învățaturii expuse în temă, un îndemn adresat oamenilor de a aplica în viața de toate zilele pildele expuse sau un imn de slavă.

Didahiile, izvor de informație documentară

Aspecte social-critice

Valoarea deosebită a predicilor lui Antim Ivireanul constă în originalitatea adaptării ideilor teologice la viața cotidiană. Raportarea lor la oameni, la obiceiurile și evenimentele vremii oferă *Didahiilor* o valoare în plus : aceea de izvor prețios, privind viața politică, economică, socială și morală a țării, pe care mitropolitul a cunoscut-o îndeaproape.

Didahiile constituie o vastă panoramă a vieții societății românești de la începutul secolului al XVIII-lea, plină de informații dintre cele mai diverse.

Decăderea morală și nedreptatea socială nu scapă atenției lui Antim. El observă contrastele izbitoroare dintre boierii proprietari de pămînt și țărănimea lipsită de drepturi, redusă la starea de sărăcie. De aceea, se ridică împotriva inegalităților și a nedreptăților sociale.

Antim vorbește despre năzuința fierbinte a celor robiți de a se elibera și a celor înstrăinați de a se înapoia la casele și la pământul lor : „Că cei lucru iaste mai iubit robului, decît slobozirea lui ? Și ce iaste mai drag streinului, decît întoarce-rea la moșia sa ?“ (II, p. 13).

Totodată, demască jefuirea celor mulți : „A șaptea poruncă zice să nu furăm, iară noi luom de față, cu sila... A zécea poruncă zice să nu pohtim verice lucru strein, iară noi luom tot, să nu aibă cu ce să hrăni“ (II, p. 33).

Arătînd neajunsurile păturii boierești din vremea sa, Antim critică societatea feudală românească. Oferim, spre exemplificare, un pasaj din predica în care Antim a surprins cu măiestrie scăderile morale ale boierilor, vorbind despre spovedanie și supunîndu-i unui necruțător proces de conștiință : „... alții iară au cite doi duhovnici, unul la țară și altul la oraș ; la cel de la țară, ca la un om prost, spune păcatele céle ce socotéște el că sînt mai mari, iar la cel de la oraș spune păcatele céle ce socotéște el că sînt mai mici, neguțătorînd și meștersugînd taina ispovedaniei... Și la acea mincinoasă ispovedanie, ce facem ? Cercăm să aflăm duhovnic om prost, pentru ca să se teamă de noi și să-i fie rușine de fέțele noastre și ce vom zice noi așa să fie, socotînd în gîndurile noastre că, precum înșălăm pre dînsul, vom înșala și pre Dumnezeu... Și cînd mérgem să ne ispoveduim, nu spunem duhovnicului că mîncăm carnea și munca fratelui nostru, creștinului, și-i bem sîngele și sudoarea fέței lui cu lăcomiile și cu nesațiul ce avem, ci spunem cum c-am mîncat la masa domnească, miercurea și vinerea, pέște și în post raci și untdelemn, și am băut vin. Nu spunem că ținem bălaurul cel cu 7 capete, zavistiia, încuibat în inimile noastre, de ne roade totdeauna ficații, ca rugina pre fier și ca cariul pre lemn... Nu spunem strîmbătățile ce facem totdeauna, clevetirile, voile veghiiate, fățăriile, mozaviriile, vînzările și pîrăle ce facem... Nu spunem că crédem minciunile slugilor noastre mai vîrtos decît adevărul celui ce să năpăstuiéște, carele, de s-ar jura, nu-l crédem nici li facem dreptate, ci-l pedepsim cu atita cruzime de inimă cit de am putea l-am stinge și de pre fața pămîntului ; ce zicem că fiind în valurile lumii nu putem să ne căutăm de suflet, ci dăm cite un sārindarîu, iară din jafuri, iar din nedreapta agoniseală. Nu spunem că pre carele îl vedem

că jăfuiască și pradă și căznăște pre săraci, îl laudăm și-i zicem că iaste om înțelept..." (II, p. 94—94).

În vremea lui Antim, Țara Românească era nevoită să suporte jugul turcesc. Birurile și corvezile de tot felul nu conteneau, boierimea era lipsită de unitate și învrăjbită, iar țărani duceau tot greul robiei. Antim îndemna poporul la unitate, dar nu putea să duă lupta față-ș. De aceea, în predicile sale, face doar aluzii la adresa turcilor. Îi numește „vrăjmașii cei văzuți și nevăzuți“ care „stăpînes: pămîntul acesta“.

Într-un pasaj ce descrie corabia apostolilor aflată în mijlocul valurilor răscolite de furtună, Antim sugerează trista stare a țării, lovită din afară de valurile turcești, iar dinăuntru de vrajba dintre boieri: „Mi se pare ca cînd ași vedea înaintea ochilor miei chipul ei, de toate părțile să sufle vînturi mari, să se strîngă împrejurul vîntului nori negri și deși, toată marea să spumege de mînie și petutinde-nea să se înalțe valurile, ca niște munți. Mi să pare că văz corabiia apostolilor că o luptă cu multă sălbăticie turburarea mării: de o parte o bat / valurile, de altă parte o turbură vînturile“ (II, p. 156—157).

Resemnarea în fața jafurilor este astfel zugrăvită: „Lumea aceasta iaste ca o mare ce să turbură, întru care niciodată n-au oamenii odihnă, nici liniște. Corăbiile între valuri sînt împărățiile, crăiile, domniile și orașele, mulțimea norodului, polițiile, supușii, bogații și săracii, cei mari și cei mici, sînt cei ce călătoresc și să află în nevoie.

Vînturile cele mari ce umflă marea sînt nevoile cele ce ne supără totdeauna.

Valurile ce luptă cu corabiia sînt nenorocirile carele să întimplă în toate zilele.

Norii ce negresc văzduhul, fulgerile ce orbesc ochii, tunetele ce înfricoșază toată inima vitează sînt întîmplările cele de multe feliuri, neașteptatele pagube, înfricoșările vrăjmașilor, supărările, necazurile ce ne vin de la cei din afară, jafurile, robiile, dările cele grele și nesuferite, carele le lasă Dumnezeu și ne încungiuș, pentru ca să cunoască credința noastră și să ne vază răbdarea“ (II, p. 158).

Este de reținut faptul că mitropolitul Antim a ținut, deopotrivă, să laude și să încurajeze pe cei virtuoși: „Pentru acéia dară nu iaste minune, iubiții miei ascultători și cinstiți

și de bun neam boiari, de m-au rînduit și pre mine Dumnezeu și m-au pus, om mic fiind și smerit, păstor mic la mică turmă, la dumneavoastră, pre care eu nu vă am nici vă țiu turmă mică, ci mare și înaltă; mare pentru buna închinăciune și dreapta credință care o păziți curată și nespurcată, fiind încungiurați și îngrădiți între hotarale celor striini de fel și impresurați de atitea nevoi și scîrbe ce vin întotdeauna, neîncetat, de la cei ce stăpînesc pămîntul acesta“ (II, p. 6).

Antim a observat și redat cu justețe lipsurile societății din care făcea parte, încercînd, prin toate mijloacele de care dispunea să le remedieze. Grație acestui fapt, predica lui Antim rămîne o predică vie, realistă, legată de viață.

Limba Didahiilor lui Antim Ivireanul

Epoca în care trăiește mitropolitul Antim nu este prea departe de aceea a începuturilor literaturii românești scrise, încadrîndu-se în perioada, destul de amplă, de formare a limbii române literare.

Dintre operele sale, cea mai importantă pentru istoria limbii române literare este, fără îndoială, *Didahiile*. Aprecierile asupra scrisului lui Antim ni-l înfățișează ca pe un „ctitor“ al limbii liturgice românești¹.

El n-a vorbit prea mult despre rosturile limbii, așa cum au făcut-o cărturarii dinaintea sa, dar a practicat oratoria și scrisul cu o înaltă conștiință a valorilor spirituale, remarcîndu-se prin fraza armonioasă, muzicală și metafora plastică.

Raportată la aspectul general al limbii literare din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, limba lui Antim Ivireanul vădește influența exprimării vii a poporului, impresionează prin claritate, cursivitate și naturalețe. Spre deosebire de Dosoftei, Antim nu se lasă furat, decît foarte rar, de sintaxa și lexicul izvoarelor grecești sau slavone².

Antim este un veritabil promotor în dezvoltarea limbii române literare. Ajungînd să-și însușească temeinic limba română, lexicul său este bogat și colorat, de sorginte populară, ca la Neculce sau Creangă.

¹ I. Bălan, *op. cit.*, p. 22, 244.

² Cf. I. Bălan, *Cărțile tipărite după edițiile prime ale lui Antim*, p. 22, 224.

„Din punct de vedere literar și artistic, predicile lui Antim depășesc tot ce s-a scris și tipărit în românește pînă la acea dată prin expresivitate, vigoare și lirism, de aceea valoarea lor istorico-literară și artistică este cu totul deosebită remarcă Gabriel Ștrempel¹.

Lucrările sale predicatoriale, de o factură cu totul nouă în evoluția speciei la români, sînt remarcabile ca substanță stilistică. Este exclusă improvizatia, creația lui Antim sprijinindu-se pe un întreg edificiu de reguli omiletice, pe care le cunoștea din literatura vremii.

Fraza lui Antim este „cînd scurtă și paratactică, în ritm sacadat, cînd periodică, în ritm lin și unduios; cînd simplă, potolită și reținută, cînd complexă, amplă, plină de căldură. Exclamativ și admirativ uneori, incisiv și sarcastic alteori, retoric pe alocuri, plastic totdeauna, Antim Ivireanul își expune predicile într-o limbă expresivă, plină de nerv, convingătoare“².

N. Cartoian, referindu-se la predicile lui Antim, arată că ele constituie un moment important în dezvoltarea limbii române literare. „Fiind strîns legate de societatea timpului și fiind expuse cu multă căldură, deoarece se adresa nu numai minții, ci și inimii, și urmăreau să convingă, predicile lui Antim se caracterizează, sub raport stilistic, printr-o oralitate remarcabilă“³.

Meritul lui Antim Ivireanul constă în contribuția la statornicirea definitivă a limbii române în biserică și, implicit, la făurirea limbii literare române.

De sub condeiul său a ieșit o limbă românească simplă și plină de frumuseți.

Sub aspect lexical, opera lui Antim Ivireanul oferă o bogăție impresionantă de termeni arhaici și neologistici (împrumuturile slavonești sînt înlocuite treptat cu cele neogrecești, fapt ce a facilitat pătrunderea masivă a terminologiei științifice a epocii și a contribuit, implicit, la modernizarea lexicului românesc).

¹ Prefața la ed. I, p. 38.

² Al. Rosetti și Boris Cazacu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, București, 1971, p. 191—192.

³ N. Cartoian, *op. cit.* p. 226.

Menționăm în treacăt că Antim a pus în circulație termeni importanți din limbajul pedagogic și didactic. Astfel, Șt. Bărsănescu, în „Istoria pedagogiei pedagogiei românești”¹ consideră că el este cel ce a introdus termenul de *didactică*, prin lucrarea sa *Carte sau Lumină* (1699), și a vorbit detaliat despre educație, pe care o numește „bună pedeapsă” („Nu iaste sărac cel ce n-are tată, ci acela ce n-are învățătură și bună pedeapsă” — *Pilde filozoficești*, 1713).

Orice analiză a tehnicii compoziției predicilor lui Antim nu poate să nu înceapă prin sublinierea stilului său cu totul particular, în cadrul căruia o gamă largă de tropi: comparații, metafore, alegorii metonimii, sinecdoce, inversiuni, repetiții, enumerații, litote, hiperbole, interogații, exclamații, invocații, personificări, antiteze, perifraze, ironii, imprecatii, dialoguri au un rol expozitiv, explicativ și, totodată, ornant. Gradul înalt de elaborare și gustul literar cu totul ieșit din comun al unui autor care stăpânește o masă mare de figuri de stil și scoate din ele un efect unic, fără ca nimic să fie greoi prin opulență a uimit pe cercetători, care au încercat să găsească explicația acestui fapt singular pentru epoca aceea în izvoarele de care s-ar fi servit mitropolitul. Astfel, începînd cu Melhisedec, apoi N. Iorga, Sextil Pușcariu, N. Cartoian, N. Dobrescu și chiar G. Călinescu² afirmă influența predicilor lui Ilie Miniș Venețianul asupra *Didahiilor* lui Antim. Este drept că cercetători mai noi: Al. Ciurea și apoi G. Ștrempele³, pornind de la izvoare istorice și de la analiza comparată a textelor, neagă această influență.

Firește că un cărturar cum era Antim nu putea ca, sub aspect doctrinar, în primul rînd, să nu se fi inspirat din Biblie și din întreaga literatură omiletică creștină pentru construirea predicilor sale, care porneau fatalmente de la subiecte impuse. Dar cît de mare este distanța de la pretextul religios al *Didahiilor* la ampla frescă a timpului pe care el o construiește în jurul unor asemenea subiecte. Și aici Antim e el și numai el, statura sa de cărturar se înalță în adevărata ei mărime în fiecare din predici.

¹ Șt. Bărsănescu, *Istoria pedagogiei românești*, București, 1941, p. 22.

² Pentru o discuție mai amănunțită asupra influențelor vezi F. Djin-djihașvili, *op. cit.*, p. 74—76.

³ Ibidem; vezi și Al. Ciurea, *op. cit.*, p. 793, precum și Antim Ivireanul *Opere*, 1972, Introducere, p. XLVI—XLVII.

Stilul lui Antim este un stil în aparență firesc, deoarece el a rostit și a scris așa cum a gândit, dar gândirea sa este gândirea unui om rafinat și cultivat al epocii sale, ceea ce are drept rezultat un grad înalt de elaborare și de variație a procedeelor artistice nu numai după regulile omileticii, care sînt evidente în diferite procedee retorice, ci și după subiectul tratat. Este suficient să cităm în această privință „Cuvînt de învățătură la stretenia domnului...“, a cărei tratare, construită în întregime pe antiteze, urmărește evidențierea felului de viață, potrivit dogmelor religioase, dar și normelor sociale și morale, al contemporanilor săi. Procedeele antitetice, succedate gradat, ritmul sacadat al frazelor, forța lor artistică uimesc și șochează pe cititor, efectul fiind memorabil. „A cincea poruncă zice să nu ucidem, iar noi, de nu putem uide cu bățul sau cu sabia, ucidem cu limba și, de nu putem uide pre alții, ne ucidem și ne omorîm înșine pre noi cu faptele cele réle... A șaptea poruncă zice să nu furăm, iară noi luom de față, cu sila“ (II, p. 33).

Sau iată „Cazania...“ în care o jerbă de epitete și metafore dintre cele mai izbutite „... și lună mai iscusită decît aceasta ce ne povățuiește noaptea,... și soare mai strălucitoriu și mai luminat decît acesta, carele stinge cu lumina lui toate cîlialalte lumini, și ceriuri mai mari și mai largi în rotocolime...“ pregătesc apologia Fecioarei, construită pe șiruri de comparații, firește de esență biblică, dar conținînd fiecare cîte o turnură neașteptată, cîte un cuvînt insolit, cîte o expresie surprinzătoare : „Aleasă iaste, că iaste chîparos, carele cu nălțimea covîrșăște ceriurile și pentru mirosul cel din fire... aleasă iaste că iaste crin, că măcar de au și născut între mărăcinii nenorocirii...“ (p. 19, 20).

Om de aleasă cultură, Antim își ornează predicile cu exemple extrase nu numai din realitatea timpului său, ci și din cronografe, din filozofi și istorici vechi, din cărți de mare circulație în epocă și din literatura populară. Natura neînsuflețită și natura umană sînt mereu prezente. „Cele patru stihii“, elementele primordiale ale filozofilor materialști antici, revin ca un laitmotiv, de pildă : „Deci stihia cea dintî și mai de treabă iaste vîntul, că fără de răsufare nu poate trăi omul nici un ceas. A doca stihie și mai înaltă iaste focul, nu numai acest ce vedem cu ochii și ne slușim cu dînsul

ce și focul cel din văzduh. A treia stihie iaste apa și a patra stihie iaste pământul. Deci dintre aceste patru stihii iaste omul făcut... (II, p. 68).

Iar pentru a îndemna pe auditorii săi la însușirea învățăturilor ce li se predică, Antim găsește această frumoasă comparație din *Fiziolog*, carte de medicină populară mult gustată în mediile culte : „Și cînd eșim de la biserică, să nu ieșim deșărți, ci să facem cum face ariciul că , după ce merge la vie, întîi să sature el de struguri și apoi scutură vița de cad broboanele jos și să tăvălește pre dînsele de să înfig în ghimpii lui și duce și puilor“ (II, p. 73).

Antim-umanistul centrează toate aceste pilde, noțiuni, exemple în jurul ideii de învățătură, de instruire „Căci pentru om nu iaste nici undiță, nici vreun feliu de mreaia, ca învățătura cea împletită de cuvinte... Această mreaia a învățaturii, puindu-să din dreapta și din stînga, iaste foarte de folos și pentru ceste de acum și pentru cele ce vor să fie (II, p. 97).

Corolarul acestei idei este luminarea minții. Într-adevăr, poate că nici o altă expresie nu revine mai obsesiv în predicile sale decît aceasta. Antim își asumă înalta misiune de îndrumător spiritual al celor ce-l ascultă și declară expres că urmărește instruirea și luminarea lor. Și poate că puține fraze egalează în noblete pe acelea în care cere auditorilor săi participarea. Între ele : „Pentru aceasta dară vă pohtesc ca să vă dășchideți urechile inimilor voastre și să ascultați cuvintele ce voiu să grăiesc“ (II, p. 98), îndepărtată reminescentă poetică ce actualiza în mintea sa expresia „gulis kuri“ (urechile inimii), atît de des întîlnită în georgiana sa natală.



CONCLUZII

Încercînd să desăvîrşim profilul mitropolitului Țării Româneşti, Antim Ivireanul, vom sublinia că a fost un remarcabil om de cultură.

Tălmăcirile în româneşte ale mitropolitului Antim s-au impus faţă de cele în limba slavonă, atotstăpîitoare în cancelarii şi în biserică pînă în pragul veacului al XVII-lea şi apoi faţă de cele în limba greacă, de la curţile Cantacuzinilor şi a lui Constantin Brîncoveanu.

Începutul făcut de Antim, om de vastă formaţie laică şi teologică, îl vor continua alţi cărturari, urmaşii săi la Rîmnic: Damaschin dascălul, Inochentie Climent, Grigore Socoteanu, Chesarie şi Filaret.

Mitropolitul Antim n-a fost numai un iscusit tălmăcitor în limba română, ci şi un scriitor de real talent, avînd un loc bine stabilit în istoria literaturii române.

Antim s-a bucurat de preţuirea a doi domnitori, Constantin Brîncoveanu şi Ştefan Cantacuzino, ca şi de prietenia unui mare număr de cărturari.

Dintre numeroasele aprecieri binemeritate, amintim şi pe aceea a lui Gheorghe Hrisogon Trapezundul, profesor şi director la Academia domnească a lui Brîncoveanu, de la Sf. Sava, contemporan cu mitropolitul, care-i adresează în versuri greceşti cuvinte de laudă ca a celei de mai jos : „... Culegînd diferite istorii din felurite cărţi scrise de bărbaţi nobili greci, descifrînd sensul lor şi condus cu gîndul de înţelepţi, ofer acestea cu smerenie şi cu recunoştinţă, ţie, stăpînului şi ocrotitorului meu, prea sfinţitul şi prea învăţatul mitropolit a toată Ungrovlahia, Antim cel strălucit din

Ivirea, celui distins în gânduri și în cunoștințe, celui cu bun gând la toate, milostiv, cu fericită gândire, celui prea apropiat și iradiind bucuria, oratorului și distinsului vorbitor, care propovăduiește la toți. În fața tuturor mă fac acum mărturisii și de alte nenumărate daruri, cu care puterea divină a încununat pe prea respectata și prea Sfinția Voastră persoană, a Părintelui și căldurosului meu binefăcător.

O, sălășluire dumnezeiască a virtuții, laur al părinților și slava Ungrovlahiei, floare vestită, vas de mireasmă a sfântului duh, primește cu drag această compunere a mea, cu toată nedesăvîșirea ei¹.

Activitatea sa atît de bogată și variată, eforturile depuse pentru înflorirea tiparului în Țara Românească, la București, Snagov, Tirgoviște sau Rîmnic, pentru împămîntenirea tiparului și peste hotare, în Gruzia și Siria, inițiativa de a îndruma și instrui clerul și poporul prin scrieri originale, lupta susținută pentru introducerea limbii române în biserică, toate izvorîte din năzuința fierbinte de a vedea Țara Românească eliberată de sub jugul turcesc, remarcabilele sale daruri artistice — de traducător, versificator, miniaturist, sculptor, caligraf — fac din „Antim cel strălucit din Iviria“ un umanist de tip renescentist.

Ideile sale luminate față de spiritul vremii, transmise deopotrivă de un patriot neînfricat și desăvîrșit orator, i-au conferit lui Antim Ivireanul calitatea de factor activ în viața culturală și social-politică a vremii.

Artist de seamă, situat în fruntea valorilor spirituale și morale ale epocii brîncovenești, Antim Ivireanul rămîne pentru totdeauna o personalitate de prim rang în istoria culturii românești.

¹ C. Litzica, *Catalogul manuscriselor grecești*, București, 1909, p. p. 447. Traducere după mss. grec 345, p. 166—168, de la Biblioteca Academiei R. S. România.

SCHIȚĂ BIBLIOGRAFICĂ

A

Serieri tipărite de Antim Ivireanul

Predice făcute pe la praznice mari. Publicate după manuscrisul de la 1781, de prof. I. Bianu. Cu notițe biografice despre Mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivirénul de P.S.S. Episcopul Melchisedec, Bucuresci, 1886, XXXI + 218 p.

Didahille ținute în mitropolia din București... 1709—1716. Publicate ... și corectate de Constantin Erbicénu. Cu o prefață asupra Manuscrisurilor Mitropolitului Antim Ivirénul. Cu notițe biografice... de P.S.S. Episcopul Melchisedec, vol. I—II. București, 1888—1889. XXXVIII + 246 p. + 1 pl. (I) XXXII + 537 p. + V. p. (II).

Sfaturile creștine — politice către Prea piosul și Prea Înălțatul Domn și Egeomon a totă Ungro-Vlahia... Ioan Ștefan Cantacuzin Voevod... traduse în românește de Constantin Erbiceanu, București, 1890, 26 p.

Predicile ținute la Mitropolia din București, (1709—1716). Ediție nouă. Prefață de N. Iorga. Vălenii de Munte, 1911, IV + 86 p. Biblioteca Parohială, 1.

Predici. Cu prefață și indice de cuvinte de Petre V. Haneș. București, 1915. LIII + 256 p.

Învățăturile pentru așăzământul elnștilor mănăstirii a tuturor sfinților, adică capete 32, întru carele să coprind toată chiverniseala mănăstirii și rinduiala milelor ce s-au hotărât să se facă pe an la săraci și la lipsiți din venitul casei. Acum într-acestaș chip așăzat în zilele prea luminatului și înălțatului Domn Io Constantin B. Basarab Voevod, de noi smeritul Mitropolit al Ungrovlahiei, Anthim Ivireanul Ctitorul. La leat 7221. Aprilie 24, în care s-au început zidirea beserecii. (Manuscris autograf al lui Antim, cu ilustrații, viniete, inițiale ornate etc., date, desigur, tot lui. Format : 28,5 × 20 cm, 35 ff. Legătură originală în piele — Secția de manuscrise românești a Bibliotecii Academiei R.P.R., nr. 3342).

Predici, ediție critică, studiu introductiv și glosar de Gabriel Ștrempel, Editura Academiei R.P.R., 1962.

B

Serieri despre Antim Ivireanul

- Vasile Macedoneanul, Capitole îndemnătore**, București 1691 — Grecesce. (Bibliografia Românească Veche, vol. I, nr. 93).
- Službele S-tel Paraschiva-celel-Nouă și a S-tului Grigorie Decapoltul**, București 1692. Grecesce. (Bibl. Rom. Veche, I, 94).
- Evanghelle greco-română**, București 1693. (Bibl. Rom. Veche, I, 95).
- Psaltire** (tip. de Anthim Ivirénul), București, 1694. (Bibl. Rom. Veche, I, 96).
- Orindulala slujbei S-lor Constantin și Elena**, Snagov, 1696. (Bibl. Rom. Veche I, 102).
- Evanghelle**, Snagov 1697. (Bibl. Rom. Veche, I, 103).
- Ioan Karyophylles, Manual despre câteva nedumeriri**, Snagov 1697. Grecesce. (Bibl. Rom. Veche, I, 107).
- Discurs panegirie despre Împăratul Constantin**, Snagov 1697. Grecesce. (Bibl. Rom. Veche, I, 108).
- Gramatică slavonească**, tipărită de Antim Ivirénul, Snagov, 1697. (Bibl. Rom. Veche, I, 109).
- Carte sau lumină**, Snagov 1699. (Bibl. Rom. Veche, I, 114).
- Mărturisirea credinței ortodoxe și Expunere despre cele trei virtuți**, Snagov, 1699. Grecesce. (Bibl. Rom. Veche, I, 117).
- Învățătură creștinească**, traduse de Gheorghe Radovici, Snagov, 1700. (Bibl. Rom. Veche, I, 118).
- Flăcarea darurilor**, Snagov, 1700. (Bibl. Rom. Veche, I, 119).
- Psaltire grecească**, Snagov, 1700. (Bibl. Rom. Veche, I, 122).
- Sevastos Chimenitul, Eortologhion**, Snagov, 1701. Grecesce. (Bibl. Rom. Veche, I, 126).
- Ștefan Brâncoveanu, Cuvînt panegirie la marele Constantin**, București, 1701. Grecesce. (Bibl. Rom. Veche, I, 127).
- Ștefan Brâncoveanu, Cuvînt panegirie la martirul Ștefan**, București, 1701. Grecesce. (Bibl. Rom. Veche, I, 123).
- Ioan Comnen, Proschințtarul Sfîntului Munte**, Snagov, 1701. Grecesce. (Bibl. Rom. Veche, I, 129).
- Ștefan Brâncoveanu, Cuvînt panegirie la martirul Ștefan**, ed. II, București, 1702. Grecesce. (Bibl. Rom. Veche, I, 135).
- Clasov grecesc și arăbesc**, tipărit de Antim, în București, 1702. (Bibl. Rom. Veche, I, 137).
- Noul Testament**, București 1703. (Bibl. Rom. Veche, I, 139).
- Sevastos Trapzundiul Chimenitul, Învățătură dogmatică a bisericii răsăritene**, București, 1703. Grecesce. (Bibl. Rom. Veche, I, 140).
- Radu Brâncoveanu, Cuvîntare la patima cea mîntuitoare**, București, 1704. Grecesce. (Bibl. Rom. Veche, I, 145).
- Plutarch, Paralele grecești și romane**, traduse în grecească modernă de Const. Brâncoveanu, București, 1704. (Bibl. Rom. Veche, I, 146).

- Tomul Bucuriei, Rîmnic, 1705, Grecesce.** (Bibl. Rom. Veche, I, 149).
- Antologhion, Rîmnic, 1705.** (Bibl. Rom. Veche, I, 147).
- Slujba sfîntului Visarion, Bucuresti, 1705. Grecesce.** (Bibl. Rom. Veche, I, 148).
- Slujba Născeterei de Dumnedeu, Rîmnic. 1706.** (Bibl. Rom. Veche, I, 150).
- Molitvenie, Rîmnic, 1706.** (Bibl. Rom. Veche, I, 1501).
- Radu Brâncoveanu, Cuvînt panegiric la St. Nicolae, Rîmnic 1706.** (Bibl. Rom. Veche, I, 153).
- Serviciul bisericesc, Tîrgoviște, 1709. Grecesce.** (Bibl. Rom. Veche, I, 157).
- Învățătura bisericească, Tîrgoviște, 1710.** (Bibl. Rom. Veche, I, 158).
- Slujba S-tei Ecaterine și Proschinitarul S-tului Munte, Tîrgoviște 1710.** Grecesce. (Bibl. Rom. Veche, I, 159).
- Panoplia dogmatică, Tîrgoviște, 1710. Grecesce** (Bibl. Rom. Veche, I, 160)
- Octoih, Tîrgoviște, 1712.** (Bibl. Rom. Veche, I, 162).
- Pilde filosofesci, Tîrgoviște, 1713.** (Bibl. Rom. Veche, I, 165).
- Liturghii, Tîrgoviște, 1713.** (Bibl. Rom. Veche, I, 164).
- Maxime filosofice, Tîrgoviște, 1713. Grecesce.** (Bibl. Rom. Veche, I, 166).
- Ciaslov, tradus de Mitropolitul Antim Iviranul, Tîrgoviște, 1715.** (Bibl. Rom. Veche, I, 170).
- Chrisant, Despre officii, clericii etc. Grecesce.** (Bibl. Rom. Veche, I, 173).
- Al. Mavrocordat, Istoria sfîntă, 1716. Grecesce.** (Bibl. Rom. Veche, I, 176).
- Evangelhie georgiană, tipărită de Michail Iștvanovici, la Tiflis, 1709.** (Bibl. Rom. Veche, I, 1571).
- Acatistul, București, 1703.** (Bibl. Rom. Veche, IV, 37).
- Evangelhie, Rîmnic, 1705.** (Bibl. Rom. Veche, IV, 40).
- Psaltire, Tîrgoviște, 1710.** (Bibl. Rom. Veche, IV, 46). (Originalul se află la Biblioteca V. I. Lenin din Moscova).
- Catavasler, Tîrgoviște, 1713. Slavonește, românește și grecește** (Bibl. Rom. Veche, IV, 48).
- Catavasier, Tîrgoviște, 1714.** (Bibl. Rom. Veche, IV, 50).
- Ceaslov, Tîrgoviște, 1714. Slavonește și românește.** (Bibl. Rom. Veche, IV, 51).
- Ceaslov, București, 1703. Slavonește și românește.** (Bibl. Rom. Veche, IV, 143).
- Antoleghion, Rîmnic, 1705.** (Bibl. Rom. Veche, IV, 147).
- Slujba Sfîntei Ecaterina și Proschinitarul Muntelui Sinal, Tîrgoviște, 1710.** Grecește. (Bibl. Rom. Veche, IV, 159).
- Ceaslov, tradus de Antim Ivireanul, Tîrgoviște 1715.** (Bibl. Rom. Veche, IV, 170).

C

Serieri despre Antim Ivireanul

- Adamescu, Gheorghe, Bibliografie pentru viața și opera lui Antim Ivireanul.** In : „Gheorghe Adamescu, Contribuțiune la Bibliotografia românească”. București, Cartea Românească, 1921. Fasc. I, Fasc. a II-a și Fasc. a III-a.

- Albala, Radu, *Antim Ivireanul și vremea lui*, București, 1962 ; 207 p. + 10 pl. (Colecția oameni de seamă).
- Barnea I., *Un miniaturist român din secolul al XVIII-lea : Popa Flor*, București, 1939.
- Bazili, C. Siria și Palestina, Petersburg, 1873.
- Bădulescu, G. *Mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul (1708—1716)*, București, 1893.
- Bălan, I., *Limba cărților bisericești*, 1944.
- Bărsănescu, Șt. *Istoria pedagogiei românești*, București, 1941.
- Belu, D., *Aspecte sociale în „Didahile” lui Antim*, în „Mitropolia Olteniei”, XV (1963), nr. 9—10.
- Belu, D., *Predicile lui Antim Ivireanul*, în „Mitropolia Ardealului”, VIII (1963), nr. 1—3.
- Belu, D., *Antim Ivireanul*, în „Mitropolia Moldovei”, XI (1964), nr. 9—10.
- Belu, D., *Opera predicatorială a lui Antim Ivireanul*, în „Mitropolia Banatului”, XVI (1966), nr. 7—9.
- Berdzenișvili, N., N. Djavahisvili, C. Djanașia, *Istoria Gruziei*, p. I, Tbilisi, 1950.
- Berechet, Șt., *Documente slave de prin arhivele ruse*, București, 1920.
- Berza, M. *Problèmes majeures et orientations de la recherche dans l'étude de l'ancienne culture roumaine*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, 1970, t. III.
- Bianu, I. și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, t. I, București, 1903.
- Bodogae, T., *Personalitatea Mitropolitului Antim Ivireanul*, în „Mitropolia Banatului”, XVI (1966), nr. 7—9.
- Bogdan, Damian P., *Legăturile Țărilor Române cu Georgia*, în „Studii” IV (1951), nr. 4.
- Teodor, D. (Bogdan, Damian P.), *Despre Antim Ivireanul*, în „Studii teologice”, VII (1955), nr. 3—4.
- Bogdan, Damian P., *Viața lui Antim Ivireanul*, în „Bis. ort. rom.”, LXXIV (1956), nr. 8—9.
- Brătulescu, Victor, *Antim Ivireanul miniaturist și sculptor*, în „Bis. ort. rom.”, LXXIV (1956), nr. 8—9.
- Brătulescu, Victor, *Antim Ivireanul ctitor de lăcașuri sfinte*, în „Bis. ort. rom.”, LXXIV (1956), nr. 8—9.
- Bulat, T. G., *Știri noi cu privire la Antim Ivireanul și ctitoria sa*, în „Glasul Bisericii”, XX (1961), nr. 5—6.
- Bulat, T. G., *Din preocupările gospodărești ale mitropolitului Antim*, în „Bis. ort. rom.”, LXXXIV (1966), nr. 9—10.
- Cartoian, N. *Cărțile populare în literatura românească*, I, București, 1903.
- Cartoian, N., *Istoria literaturii române vechi*, vol. III.
- Călinescu, G., *Elocvența : Antim Ivireanul*, în: G. Călinescu. *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, 1941.
- Cerbuleț, Teodor, *Antim Ivireanul (1650—1716)*, București, 1930, 32 p. (Colecția „Cunoștințe folositoare”).
- Chiriac-Dimancea, N., *Antim Ivireanul ca predicator bisericesc*, în „Luminătorul”, LX (1927), nr. 7.
- Chițescu, N., *O dispută dogmatică din veacul XVII la care au luat parte*

- Chițimia, I. C., **Antim Ivireanul după 250 de ani de la moarte**, (1716—1966), în „Revista de istorie și teorie literară, XVI (1967), nr. 2.
- Cioculescu, Ș., **Antim Ivireanul, scriitorul**, în : „România literară“, 25 septembrie 1975.
- Ciurea, Al. I., **Antim Ivireanul predicator și orator**, în „Bis. ort. rom.“, LXXIV (1956), nr. 8—9.
- Cindea, V., **O figură luminoasă de cărturar, Antim Ivireanul**, în „Scnteia“ XXXVII (1966), nr. 7100 din 11.II.
- Cindea, V., Giurescu, D. C., Malița, M., **Pagină din trecutul diplomației românești**, Editura Politică, București, 1966.
- Cocora, Gabriel, **Antimisul mitropolitului Antim Ivireanul**, în „Mitropolia Olteniei“, XVII (1966), nr. 9—10.
- Constantinescu, Horia, **Preocupările sociale în scrisul lui Varlaam, Antim Ivireanul și Dosoftei**, în „Glasul Bisericii“, XXII, nr. 9—10.
- Constantinescu-Iași, P., **Legăturile culturale româno-ruse, în trecut**, Editura Academiei R.P.R., 1954.
- Copăceanu, Em., **Profilul unui mare ierarh**, în „Mitropolia Banatului“, XVI (1966), nr. 7—9.
- Coriolan, Șt., **Începuturile scrisului în limba română**, București, 1941.
- Cronica lui Radu Popescu, în „Magazin istoric pentru Dacia“, IV, 1847.
- De Castelli, Cristoforo Don, **Relazione e Album dei schizzi sulla Georgia del secolo XVII**, Tbilisi.
- Del Chiaro, Anton Maria, **Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia**, Veneția, 1718.
- Djindjihașvili, Fanny, **Antimez Ivereli**, Literatura da helovneba, Tbilisi, 1967 (în limba rusă).
- Dinulescu, Ștefan, **Viața și activitatea mitropolitului Țării Românești, Antim Ivireanul (1708—1716)**, Cernăuți, 1886, 100 p.
- Dobrescu, N., **Viața și faptele lui Antim Ivireanul, mitropolitul Ungrovlahiei**, București, 1910, 119 p.
- Dumitrescu, Dan, **Activitatea tipografică a lui Mihail Ștefanovici în Gruzia**, în „Studii“, XI, 1958, nr. 4.
- Duțu, Al. **Cărțile de înțelepciune în cultura română**, Editura Academiei, București, 1972.
- Duțu, Al., **Sinteză și originalitate în cultura română**, Editura Enciclopedică, București, 1972.
- Duțu, Al. **Umanismul român și cultura europeană**, Editura Minerva, București, 1974.
- Elian, Al., **Antim Ivireanul apărător al prerogativelor scaunului mitropolitan al Ungrovlahiei**, în „Studii teologice“, XVIII (1966), nr. 9—10.
- Elian, Al., **Antim Ivireanul ca luptător ca luptător împotriva agresiunii otomane**, în „Glasul bisericii“, XXVII (1968), nr. 11—12.
- Elian, Al. **Legăturile mitropolitului Ungrovlahiei cu patriarhia de Constantinopol și cu celelalte biserici ortodoxe**, în B.O.R., LXXVII, 1959, nr. 7—10.
- Erbiceanu, C., **Descoperirea manuscrisurilor mitropolitului Antim Ivireanul**, în „Bis. ort. rom.“, XI (1888), nr. 12.
- Erbiceanu, C., **Maximele și sentințele lui Antim Ivireanul**, în „Bis. ort. rom.“, XIV (1890—1891).
- Erbiceanu, C., **Cel dintâi „Octolh“ imprimat în Valahia, în românește**, în „Bis. ort. rom.“, XVI (1892—1893).

- Erbiceanu, C., *Învățătura bisericească a vlădicăi Anthim*, în „Bis. ort. rom.” XVI (1892—1893), p. 769—785 și XVII (1893—1894).
- Erbiceanu, C., „*Antologiu*” de Antim Ivireanul, în „Bis. ort. rom.”, XVII (1893—1894).
- Enăceanu-Craioveanu, Ghenadie, *Testamentul mitropolitului Antim*, supranumit *Ivireanul*, în „Bis. ort. rom.”, IX (1885).
- Enăceanu, G., *Mitropolia Ungro-Valahiei, Condica sfântă publicată după original*, București, 1886, vol. I, 2 f. + 448 + XXVI + XIV + 1 p.
- Firmilian, mitrop. Olteniei, *Cuvînt de pomenire a lui Antim Ivireanul*, mitropolitul Țării Românești, în „Mitrop. Olteniei”, XVIII, (1966).
- Georgescu, I. V., *Antim Ivireanul și locul lui în cultura poporului român*, în „Bis. ort. rom.”, LXXXIV (1966), nr. 9—10.
- Georgescu, Ilie, *Legăturile Țărilor Române cu Ierusalimul, Patriarhii Ierusalimului în Țările Române (veac XVII—XVIII)*, în „Studii teologice”, VIII (1956), nr. 5—6.
- Gheorghiu, N. A., *Mitropolitul Antim Ivireanul și cărțile populare*, în „Bis. Ort. rom.”, LVII (1939), nr. 5—6.
- Greceanu, logofărul Radu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu voievod (1688—1714)*, București, 1970.
- Grecianu Radu, vel logofăt, *Vlașa lui Constantin Voică Brîncoveanu*, ed. de Ștefan D. Grecianu, București, 1906.
- Gvincidze, O., *Antim Iverieli*, Tbilisi, Mețniereba, 1973 (în limba georgiană).
- Haneș, Petre V., *Antim Ivireanul, Predici*, cu o prefață și indice de cuvinte, București, Editura Minerva, 1915.
- Hurmuzski, Eudoxiu, *Documente privitoare la istoria românilor*, publicate de..., v. XIV, p. I și III, București, 1786—1942.
- Ionescu, I. *Cîteva aspecte din viața și opera lui Antim Ivireanul*, în „Mitrop. Olteniei”, XVIII (1966), nr. 9—10.
- Iorga, N., *Istoria bisericii Românești*, ed. II, București, 1930.
- Iorga, N., *Istoria literaturii române*, sec. XVIII, vol. I, București, 1910.
- Iorga, N., *Sate și mănăstiri din România*, București, 1905.
- Iorga, N., *Mitropolitul Antim Ivireanul în luptă cu Ierusalimul pentru drepturile bisericii sale*, în „Bis. ort. rom.”, LII (1934), nr. 11—12.
- Iorga, N., *Între Antim Ivireanul și Mitrofan, mitropolișii Țării Românești*, în „Bis. ort. rom.”, LIII (1935), nr. 1—2, p. 1—5, și nr. 3—4.
- Iorga, N., *Despre uciderea mitropolitului Antim*, în „Bis. ort. rom.”, LIII (1935), nr. 5—6.
- Iorga, N., *Despre Antim Ivireanul*, în „Bis. ort. rom.”, LV (1937), nr. 11—12.
- Iorgulescu, B., *Omorîrea mitropolitului Antim Ivireanul*, în „Literatură și artă” IV (1899).
- Ioseliani, P., *Epistola patriarhului Ierusalimului Desitel în Georgia*, 1866.
- Ivan, Iorgu D., *Nulitatea actului de caterisire a mitropolitului Antim Ivireanul*, în „Mitropolia Ardealului”, XII (1967), nr. 1—3.
- Izvoranu, Stelian, *Antim Ivireanul, sfătuitor și îndrumător pentru preoți și duhovnici*, în „Bis. ort. rom.”, LXXXIV, (1966), nr. 9—10.
- Karst, Joseph V., *Code georgien du roi Vahang VI*, Strassbourg, 1934.
- Kurdghelașvili, S., *Istoria tipografiei georgiene*, Editura Gruzia sovietică, Tbilisi, 1959 (în limba rusă).
- Legrand, Emile, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec au dix-septième siècle*, Tome I—IV. Paris, 1894—96.

- Leonidze, G., *Antimoz Iverlieli*, în „Droşa”, 2, 1951 (în limba georgiană).
- Litzica, C., *Catalogul manuscriselor grecești*, București, 1909, traducere după mss. grec 345, Biblioteca Acad. R. S. România.
- Marcu, Grigore, *Prezența ardeleană a mitropolitului Antim Ivireanul*, în „Mitrop. Ardealului” (1966), nr. 9—10.
- Mănuacă, M., *Mitropolitul Antim Ivireanul*, în „Mitropolia Moldovei”, XLIII (1967), nr. 3—4.
- Mironescu, At., *Sfânta episcopie a eparhiei Rîmnicului — Tarnu Severin în trecut și acum*, București, 1906, LXXXIV + 695 p.
- Molin, Virgil, *Contribuțiuni noi la istoricul relațiilor culturale cu orientul ortodox*, în B.O.R., martie—aprilie 1961.
- Molin, Virgil, *Unde a învățat Antim Ivireanul meșteșugul de „tiparnic”*, în „Glasul bisericii”, XXV (1966), nr. 9—10.
- Murărașu, D., *Istoria literaturii române*, București, 1940.
- Nanu, Ion, *Un monument istoric de artă religioasă, ctitoria lui Antim*, în „Bis. ort. rom.”, LXXIX (1961), nr. 3—4.
- Nanu, Ion, *Un monument de artă*, în „Sabclota Helovneba” nr. 11/1961 (în limba georgiană).
- Nanu, Ion, *Monumente ale culturii, monumente ale prieteniei*, în „Vecernii Tbilisi”. 21 mai 1962 (în limba rusă).
- Nedelescu, Emil, *Contribuția lui Antim Ivireanul la restaurarea și înfrumusețarea sfintelor lăcașuri din Eparhia Rîmnicului și Noului Severin*, în „Mitropolia Olteniei”, XVIII (1966), nr. 9—10.
- Odobescu, Al., *Cîteva ore la Snagov*, în *Opere alese*. II, 1941.
- Odobescu, Al., *Comunicare la Societatea Academică*, 1873.
- Ortiz, Ramiro, *Per la storia della cultura italiana in Rumania*, Roma, 1943.
- Palcidze, G. G. *Pohod russkikh voisk na poberejje kaspiskogo moria 1722—1723 i Gruzia*, Tbilisi, 1955.
- Panaiteșcu, P. P., *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Editura Academiei R.P.R., București, 1965.
- Papiu Ilarian, Al., *Tezaurul de monumente istorice, I. Matei al Mirelor, Istoria celor petrecute în Țara Românească*, București, 1862.
- Picot, Emile, *Notice biographique et bibliographique sur l'imprimeur Anthime d'Ivir, metropolitte de Valachie*, în „Nouveaux Melanges Orientaux” (Mémoires, textes et traductions publiés par les professeurs de l'École spéciale des langues orientales vivantes, à l'occasion du VII-e Congrès international des orientalistes réunis à Vienne, septembre 1886), Paris, 1886.
- Piru, Al., *Literatura română veche*, EPL, București, 1962.
- Popescu, Mihail-Gabriel, *Mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul, cîrmuitor bisericesc și propovădător al „Evanghellei”*, în „Studii teologice”, XX (1969), nr. 1—2.
- Popescu, Teodor M., *Antim Ivireanul, apostol și mucenic al dreptei credințe* în „Bis. ort. rom.”, LXXIV (1956), nr. 8—9, p. 353—863.
- Potra, George, *Cîteva știri noi și precizări în legătură cu Biserica Antim*, în „Bis. ort. rom.”, LXXXI (1963), nr. 3—4.
- Rămureanu, Ioan, *Antim Ivireanul, luptător pentru ortodoxie*, în „Bis. ort. rom.”, LXXXIV (1956), nr. 8—9.
- Rosetti, Al. și Boris Cazacu, *Istoria limbii române literare*, vol. II, ediția a II-a, Editura Minerva, București, 1971.

- Ruffini, Mario, **Il metropolita valaceo Antim Ivireanul**, în „Oikoumenikon“, 1966, vol. III.
- Sacerdoțeanu, A., **Antim Ivireanul**, archivist, bibliotecar și tipograf, în „Glasul bisericii“, XXII (1963), nr. 9—10, p. 883—886 și XXIII (1964) nr. 3—4.
- Sacerdoțeanu A., „**Capete de poruncă**“ de Antim Ivireanul, în „Glasul Bisericii“, XXV (1966), nr. 9—10.
- Sacerdoțeanu, A., **Un autograf al lui Antim Ivireanul**, în „Bis. ort. rom.“, LXXXIV (1966), nr. 9—10.
- Sacerdoțeanu, A., **Sigiliile mitropolitului Antim Ivireanul**, în „Mitropolia Olteniei“, XVIII (1966), nr. 9—10.
- Sadoveanu, M., **Limba povestirilor istorice**, comunicare făcută la Academia R.S.R., în „Contemporanul“ 1955, februarie 11, nr. 6/346.
- Sarașidze, K., **Prima tipografie gruzină (1709—1722)** (în limba georgiană), Tbilisi, 1959.
- Săvoiu, Em. Em., „**Capetele de poruncă**“ ale mitropolitului Antim Ivireanul, în „Renașterea“ XXI (1944), nr. 10.
- Săvoiu, Em., Em., „**Capetele de poruncă**“ ale lui Antim Ivireanul, în „Bis. ort. rom.“, LXXXIV (1966), nr. 9—10.
- Semionova, L. E., **Stabilirea legăturilor diplomatice permanente între Țara Românească și Rusia la sfârșitul sec. al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea**, în „Romanoslavica“, 5 (1962).
- Simionescu, Dan, **Antim Ivireanul, scriitorul**, în „Analele Academiei R. S. România“, C (1966).
- Simionescu, Dan, **Cărți arabe tipărite de români în secolul al XVIII-lea (1701—1747)**, în „Bis. ort. rom.“, LXXXII (1964), nr. 5—6.
- Simionescu, Dan, **Impression de livres arabes et karamanlis en Valachie et en Moldavie en XVIII-e siècle**, în „Studia et acta orientalia“, nr. V—VI.
- Simionescu, Dan și Muracade, Emil, **Tipar românesc pentru arabi în secolul al XVIII-lea**, în „Cercetări literare“, III (1939).
- Simionescu, Dan și Petrescu Victor, **Tîrgoviște — vechi centru tipografic românesc**, Muzeul județean Dîmbovița, Tîrgoviște, 1972.
- Șerbănescu, N., **Antim Ivireanul tipograf**, în „Bis. ort. rom.“, LXXXIV (1956), nr. 8—0.
- Șerbănescu, N., **Documente din timpul păstoriei lui Antim Ivireanul la Rîmnic**, în „Mitrop. Olteniei“, XVIII (1966), nr. 9—10.
- Șerbănescu, N., **Istoria mănăstirii Snagov**, București, 1944.
- Șerbănescu, N., **Mitropolitul Teodosie al Țării Românești**, în „Studii teologice“, IV, 1952.
- Ștempel, Gabriel, **Un cronograf ilustrat atribuit mitropolitului Antim Ivireanul**, în „Romanoslavica“, XIII (1966).
- Ștempel, Gabriel, **Antim Ivireanul. La 250 de ani de la moartea sa**, în „Analele Academiei R. S. România“, C (1966).
- Ștempel, Gabriel, **Antim Ivireanul**, în „Revista bibliotecilor“, XIX (1966), nr. 9.
- Tabagua, I., **Bedi Kartlisa**, „Revue de Kartvelogie“, vol. XXXI, Paris, 1973.

Teodorescu, Barbu, **Cultura în cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei.** a) Cărturari, tipografi, biblioteci, școli, în : „Bis. ort. rom.“, 67, nr. 7—10, iul.—oct. 1959.

Tomescu, M., **Forma grafică a cărții românești în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea**, în rev. „Poligrafia“ nr. 2 (10), 1966.

Vlad, Sofron, **Mitropolitul Antim Ivireanul**, în „Mitropolia Ardealului“, XII (1967), nr. 1—3.

Voinescu, D., **Biserica Antim**, în „Boabe de grâu“, IV (1933), nr. 9.

CUPRINS

| | |
|--|-----|
| Prefață | 5 |
| Cuvînt înainte | 7 |
| Gruzia în secolul al XVII-lea | 9 |
| Viața lui Antim Ivireanul | 18 |
| Activitatea în Țara Românească | 24 |
| Antim Ivireanul, patriot și om politic | 41 |
| Legăturile cu țara de obârșie | 47 |
| Antim Ivireanul, scriitor umanist | 54 |
| Contribuția lui Antim Ivireanul la generalizarea folosirii limbii românești în biserică | 62 |
| Opera lui Antim Ivireanul | 66 |
| I. Scrieri originale tipărite (A) | 68 |
| II. Scrieri rămase în manuscris (B) | 83 |
| III. Alte scurte scrieri tipărite | 92 |
| IV. Scrieri rămase în manuscris (tipărite postum) | 100 |
| Concluzii | 121 |
| Schiță bibliografică | 123 |

Redactor : DOINA FLOREA-CIORNEI

Tehnoredactor : MIHAI BUJDEI

Apărut 1982. Format 54×84/16. Coli tipo 8.25.

Bun de tipar la 22.VII.1982

Editura Junimea, str. Gheorghe Dimitrov, 1
IAȘI — ROMÂNIA



Tipărit sub comanda nr. 36 la
Întreprinderea poligrafică Iași

Str. 7 Noiembrie nr. 49

REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

